

Türkiye'de Toplum ve Siyaset

Şerif Mardin

İletişim Yayınları

1-15.Baskı 1990-2008

317 Sayfa

ŞERİF MARDİN 1927 yılında İstanbul'da doğdu. Galatasaray Lisesi'nde başladığı orta öğrenimini ABD'de tamamladı. Stanford Üniversitesi Siyasal Bilimler Bölümü mezuniyetinin ardından lisansüstü eğitimini John Hopkins Üniversitesinde yaptı. 1954'de Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne asistan olarak giren Şerif Mardin, doktorasını "Yeni Osmanlıların Düşünsel Yapıtları" konulu teziyle Stanford Üniversitesi'nde tamamladı. 1964'te doçentliğe, 1969'da profesörlüğe yükseldi. 1973'te geçtiği Boğaziçi Üniversitesinde siyaset bilimi ve sosyoloji dersleri verdi. ABD'de Columbia ve California, İngiltere'de Oxford Üniversitesinde konuk öğretim üyesi olarak dersler verdi. Halen Washington D.C.'deki American University Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyeliği yapan ve aynı üniversite bünyesinde faaliyet gösteren İslam Araştırmalar Merkezi'nin başkanlığı görevini sürdüren Mardin'in yayımlanan kitapları şunlardır: Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908 (1964), Din ve İdeoloji (1969), İdeoloji (1976), Türkiye'den Toplum ve Siyaset (Makaleler derlemesi, 1990), Siyasal ve Sosyal Bilimler (Makaleler derlemesi, 1990), Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler derlemesi, 1991), Türk Modernleşmesi (Makaleler derlemesi, 1991), Religion and Social Change in Modern Turkey. The Case of Bediüzzaman Said Nursi (1989) [(Bediüzzaman Said Nursi Olayı / Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim (1992)], The Genesis of Young Ottoman Thought (1962) [Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu (1996)].

ARKA KAPAK

Türkiye'de düşünce tarihi, din ve siyaset sosyolojisine yaptığı önemli katkılar nedeniyle düşünce hayatımızın önde gelen isimlerinden biri olan Şerif Mardin, toplumumuzda yüz yılı aşkın bir süredir gündemde kalan din, modernleşme, Batılılaşma gibi olguları hem resmi yorumun hem de yerleşik muhalif söylemlerin dışında kalarak, toplumsal zemin ve arka planlarıyla birlikte inceler. Mardin'in pozitivist batı düşüncesinin Türkiye'de egemen görüşle birleşerek biçimlendiği "kabul edilmiş" eğilim ve yönteme kapılmayışı, toplumsal değişim dinamiklerini genel geçer kalıplara sokmayışı, resmi ideoloji ve Kemalist söylemin etkilerinden uzak kalışı, onu "Cumhuriyet aydınları"nın önemli bir kesiminden kalın çizgilerle ayırır ve bütün eserlerini toplumbilim dünyamızda ayrıcalıklı bir yere koymayı gerektirir.

Şerif Mardin'in yerli ve yabancı bilimsel dergilerde yayımlanmış Türkçe ve İngilizce makalelerinin ve araştırmacıyla yapılmış söyleşilerin sistematik derlemesinin bu ilk cildi, Osmanlı İmparatorluğundan günümüze Türkiye'de sivil toplum, siyasal kültür ve sosyal yapıyı karşılıklı ilişkileri içinde, çeşitli alt başlıklar halinde kapsamlı bir biçimde ele alıyor.

Sivil Toplum, Siyasal Kültür ve Sosyal Yapı

SİVİL TOPLUM

“Sivil Toplum” Kavramı

“Sivil toplum”daki “sivil”in kökü şehir hayatının beraberinde getirdiği hakları ve yükümlülükleri ifade eder. ... Bu hukuk kodu Roma'da ve erken Bizans'ta şehir ilişkileri çerçevesi içinde teşekkül eden bir hukuk düzeninin ifadesidir. Batı Avrupa'da, 12. yüzyıldan itibaren şehirlerin yeniden önem kazanmaya başlamasıyla, şehir hayatını düzenleyen Roma Hukuku yeniden kullanılmaya başlanmıştır. ... 17. ve 18. yüzyılda Batı düşünürleri arasında bu kökün artık "hürriyet"lerden söz açıldığında kullanılmaya başlandığını görüyoruz. "Sivil toplum" etrafında kümelenen tarihi ve felsefi kavramlar ise Hegel'in ve Marx'ın kullanımlarında ortaya çıkmıştır. Böylece kavramın, 1) Bir "medenilik" anlayışıyla, 2) Batı Avrupa'nın toplumsal tarihinde çok önemli bir sosyal tarih aşamasıyla, 3) Tarih felsefesi alanında bir tartışmayla ilgili olduğu görülüyor.

Bir Batı Toplumsal Aşaması Olarak "Sivil Toplum"

Feodal düzenin siyasi açıdan en önemli karakteristiği ise dağınık ve dağılmış bir sistem olmasıdır. Feodalizmi düşündüğümüz zaman önümüze gelen imgelerden biri, zayıf bir kral ve ülke içinde asayişin feodal asiller sınıfı tarafından sağlanmasıdır. ... İlk önemli değişiklikler de şehirlerin ve ticaretin yeniden canlanmasına bağlıdır. Bu gelişme feodal sisteme en ağır darbeyi indirmiştir. Gelişmeyi 12. yüzyıldan itibaren izlemeye başlayabiliriz. Değişikliği yaratan çapraşık etkenler arasında Ortaçağ'da güvenliğin artmasıyla gelişen ziraat ve ziraat için gerekli olan ve yalnız şehirlerde imal edilebilen ziraat aletlerinin şehir imalatındaki rolünü sayabiliriz.

Şehirlerin gelişmesiyle birlikte ticaret de geliştiğinden, şehir faaliyeti toplumun tümü için yeni bir zenginlik kaynağı oldu. Feodal asiller de o zamana kadar görmedikleri ve mekanizmasını bilemedikleri bu yeni kaynaktan yararlanmak istediler, Fakat yararlanabilmeleri için tüccarın, küçük esnafın ve üreticinin korunması gerekiyordu. Şehrin üretken sınıflarıysa asillere verdikleri yeni imkanların karşılığını almak istiyorlardı. Böylece, asillerle şehir ahali arasında bir uzlaşma ortaya çıktı. ... Bu aşamada ortaya çıkan şehir özgürlükleri, Batı tarihsel gelişmesinin en önemli karakterlerinden birini oluşturur. ... Bu haklar içinde belki en önemlilerinden biri şehir içinde olgunlaşan grupların, bu grubu teşkil eden fertlerden ayrı olarak, bir "hükmi şahsiyet" kimliği kazanabilmesi ve bu kolektif kimlikle, kimliğin verdiği savunma kabuğunun arkasına sığınarak iş yapabilmeleriydi. Burada hemen belirtmemiz gereken bir husus, bu tip "hürriyet"lerin Osmanlı İmparatorluğu'nda son derece güdük kaldığıdır.

Osmanlı "kamu hukuku"nda hükmi şahsiyet bir dereceye kadar dini birimlerin kazandığı bir hüviyettir.

Bütün bunlar olurken, Avrupa'da taşra kapsamındaki küçük birimlerin gittikçe büyüyen bir krallıklar sistemi haline gelmeleri bir diğer yenilik çağını açtı. ... Eski milislerin yerini milli bir ordu almaya başlamıştı. ... Krallar bu sayede güçlendikçe şehir ahalisinden "hürriyetleri" yavaş yavaş geri almaya başladılar. ... Fakat... Devlet ne kadar güçlenirse güçlensin, üretici sınıfların desteğine muhtaçtı. Yeni devletler şehirli iktisadi verimliliğini kısıtlayan

uygulamalardan kaçındılar. Orta sınıfların palazlanmasına yol açık bırakıldı. Hatta orta sınıflardan çok fazla fedakarlık istendiği zaman devletle orta sınıflar arasında bir çatışma çıktı. İngiltere'de 1640'ların ayaklanması, Fransa'da 1789 ayaklanması (değişik bir bileşimi olmasına rağmen) genelinde bu çatışmaların ürünü olarak gösterilebilir.

Çağdaş Sivil Toplum Kavramı

Hegel'e göre "sivil toplum", kazanç, şahsi mutluluk ve kişi statüsünün korunması gibi hayat kesitlerinin toplu olarak yaşanmış şeklinin ifadesidir. İnsanların tek tek yararlandıkları yaşam yönleri bu yolla kolektif bir şekil alır. Ancak bu kolektif şekil kendi başına yeterli değildir, zira bu biçimlerin simgelediği boyut insanların egoistliklerinin oluşturduğu boyuttur. Bu "çıkarlar sistemi'ni düzenleyen bitaraf bir güce ihtiyaç vardır. Tarih böyle bir ihtiyacın karşısına bitaraf bir güç olarak "devlet'i çıkarmıştır. ... Sivil toplum tarihsel bakımdan olduğu kadar kavramsal bakımdan da bir eksiği olan bir toplum aşamasıdır. İnsan ancak "devlet" birimi içinde yaşadığı zaman en "yüksek" amacına ulaşmıştır.

Marx'a göre, Hegel bu görüşünde yanılmıştır. ... Marx'a göre Hegel "sivil toplum" ve "devlet'i iki ayrı birim olarak gördüğü için devlette iktisadi faaliyetlere ve bu faaliyetleri düzenleyenlere "boyun eğme" hadisesini görememiştir. ... Hegel, devleti, topluluk hayatının gerçek içeriği saydığı sivil toplumun dışında, ona şekil veren bir çerçeve olarak görmektedir. Oysa sivil toplumun biçimle organik bir bağlantısı mevcuttur. Devlet, kişinin evrensel gelişmesinin sonucu değil, çıkarlarının şekillendirdiği bir sonuç olarak görülmelidir. Devlet, şahsi çıkar çarkının dışına çıkamadığı için 19. yüzyıl kapitalist devletinin aksine insanların gelişmesine getirilmiş bir engeldir.

Sivil toplumun 18. yüzyıldan itibaren yeni bir eksen kazandığını belirtmek gerekir. Bu eksen, kitle iletişim araçlarının gelişmesi ve bu gelişmenin "aydın"ların grup niteliğini ve etkinliğini değiştirmesiyle ilgilidir.

Türkiye'de "Sivil Toplum"

Batı'da "milli çıkar" dendiği zaman "kişi" ve "grup" özerkliği akla geliyor. Türkiye'de ise "milli çıkar"ın kişi veya grup özelliklerine bağlı olmayan kolektif bir anlamı vardır. Bundan dolayı da Türkiye'de "hürriyet" fikri etrafındaki tartışmalar genellikle bu ikili kökten ayrılığını anlamamaktan ileri gelen bir karmaşıklık gösterir. ... Bizdeki "kolektivist" anlayışın bir uzantısı, Osmanlı bürokratik-patrimonyal idaresinin devlete bağlı, meşruiyet anlayışıdır. İkinci uzantısı ise iletişim araçlarının ve aydın gruplarının gelişmemesi ve İslami sistemlerde devlete karşı koyma geleneğinin bir meşruiyet kaynağı olarak Batı'daki gelişmelere benzer toplumsal dayanaklardan mahrum kalmış olmasıdır.

Osmanlı topluluğunda iki ayrı hukuk kaynağı ve bu doğrultuda iki ayrı meşruiyet kaynağı mevcuttur. Bunlardan birincisi Şeriat, ikincisi "Örf-i Sultani", yani padişahın kanun koyma yetkisidir.

İslam'ın başından beri, İslami inançları ilkel saflığıyla korumayı devlet birimini korumak kadar önemli sayan bir akımla karşılaşıyoruz. Devlet bu saflığı ortadan kaldıracak eğilimler gösterirse devlete karşı konur. Bu tutum, İslam tarihinde ve Osmanlı tarihinde beliren uzun bir halk ayaklanmaları geleneğinin tarihsel-toplumsal içeriğini oluşturur.

Bütün bunlardan çıkaracağımız sonuç, kendi demokratik "geleneğimiz" in, 1) bir boşluğa (sivil toplum eksikliği), 2) Batı "kamuyu" nun tarihsel temeli olmadan gelişen "biçim" ine, 3) bir İslami yapısal unsura (İslami popülizme), dayandığı söylenebilir.

TÜRK TOPLUMUNU İNCELEME ARACI OLARAK "SİVİL TOPLUM"

Hegel - Marx ve Öncüleri

Batı'da kilise/seküler güçler, feodalite/burjuvazi/endüstri proletaryası, yerel odaklar/milli odaklar şeklinde görülen kutuplaşmaların yarattığı çatışmalar yerine, Osmanlı İmparatorluğu'nda çatışmalara uzun vadede bakıldığında, bunların cemaat/devlet ekseninde odaklandığını söyleyebiliriz.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı'da devletin merkeziyle teba arasında bir köprü ya da tampon vazifesini gören "stande", "Rechtsgemeinschaften" ya da mahalli "parlement" lar yoktur. Biraz farklı bir yaklaşım Osmanlı İmparatorluğu'nda özel mülkiyetin korunmamış olduğu tezidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda "Kul" statüsünde olanların gerek hayatları gerek malları açısından padişahın iradesine bağlı olduklarını biliyoruz. Bunun kanıtı padişahın beğenmediği devlet adamlarının idam hükmüne ya da mallarının müsaderesine ne kadar kolayca karar verildiğidir.

"Kul" statüsünün garantileri eksikse de Padişah'la ve yönettiği idareci sınıfla (*askeri sınıfı*) dolaylı bir ilişkisi olan "Sade Vatandaş" ın hayatı çok daha emniyetlidir. Kendisine bu güveni sağlayan da Şeriat'ın günlük hayatları üzerine açtığı şemsiyedir.

İslam ve Ümmet

İslam ümmeti, İslam başlangıç devirlerinde Peygamberin etrafında toplanan bir müminler cemaati olarak teşekkül etti. Bu cemaat, Hıristiyan inançlarının etrafında odaklanan cemaatlerin aksine, siyaseti "ikincil" bir faaliyet alanı olarak değerlendirip, siyaset alanına sırt çevirmemişti. Aksine, cemaatin günlük kaygılarında politika önemli bir yer tutuyordu.

Peygamberin otoritesi dini konulara değindiği kadar siyasi konulara da değiniyordu. Peygamberin işlevi din olduğu kadar siyasi idi ve yerine geçecek olan kimseler onun yalnız dini rolünü değil, siyasi rollerini de tevarüs etmek için mücadelelere girişiyorlardı.

Her ne kadar İslam'da "Kiliseye" tekabül edecek bir kurum yoksa da, İslam'ın ilk yüzyılları bir İslami aydın tabakasının oluşumuna tanık olmuştu.

Hodgson İslam'ın ilk iki yüzyılındaki gelişmeden şöyle bahsediyor: "*Sünni Müslümanlar arasında olduğu kadar Şiiler arasında da Ulema adı verilen bir dizi inanmış erkek ve kadın, özel ve kamu yaşamı için Şeriat'ten esinlenmiş bir proje olarak tanımlayabileceğimiz bir plan oluşturdu. Kestirebileceğimiz gibi bu kişiler İslam'ın kamuya intikaline hakim oldular. İslam'ın spekülatif ve teolojik düşüncesi üzerinde çok etkili oldular.*"

Selçukluların önemli başarılarından biri bu rükn'ü devlet mekanizması içine almak oldu. Ulema da dini akademiler olan medreselere devlet desteğini temin etmekle bu gelişmeden

faydalanmışlardı. Diğer taraftan Medreseden yetişenlerin de devlet "barem"inde yer almaları, Şeriat üzerine kurulu adli mekanizmanın bir devlet mekanizması olarak çalışması sağlanmıştı. Selçuk Veziri Nizam ül-Mülk bu ilginç "darbe" nin mimarı olarak gösterilir.

12. yüzyılda amaçlarına uygun şekilde kullanıldıkları zaman devletin müdahalesinden masun olan vakıflar da kurumlaştı. ... Her ne kadar Ulema bu kaynakların kullanılmasında mütevelli olarak gözüküyor idiyse de, pratikte vakıf konumu kendilerine oldukça geniş bir otonomi sağlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ikili işlevi sayesinde, Ulema eskiden beri üstlendiği, halkın çıkarlarının temsilcisi rolünü daha da etkili bir biçimde sürdürebiliyordu. ... Ulema'nın halkı unutup politikacılarla işbirliği etmesi için bir kapı açılmıştı. Medreseden çıkanlar bu imkanları kullanabiliyorlardı. Bu gelişmenin bir sonucu da iki Ulema tipinin ortaya çıkması oldu: alt düzeylerde "halkla birlikte" yaşayan ve isteklerinin tercümanı "alt tabaka" Uleması ve "resmi Ulema" ya da "Ulema-yı Rusum."

İdeal İslam topluluğunun nasıl kurulacağı konusunda oldukça net işaretler verdikleri oranda, Kuran'ın emirlerinin bir ideoloji olarak çalışması daima imkan dahilindeydi.

Devletin karşısında odaklanan ikinci bir küme de tasavvuf kurumlarıydı. ... Tasavvufun, bu somut biçimiyle 13-15. yüzyılları arasında Selçuklular ve Osmanlılara kök söktüren ayaklanmalar da çıkardıklarını unutmamamız yerinde olacaktır.

İmparatorluk merkez teşkilatı Ulema'yı kendine sıkı bir şekilde bağlamayı bilmiştir. İmparatorluk Medrese sistemini genel devlet işlerine faydalı olacak şekilde sistematikleştirdi ve geliştirdi. ...Osmanlılar gene aynı siyasi niteliğin bir sonucu olarak Şeriatı "ayrı fakat eşit" denebilecek bir özel hukuk alanına yerleştirmeye de özen gösterdiler. Bu da alelade vatandaş için sosyal hayatı ve ekonomiyi kapsayan bir düzenleme ve o oranda da bir garanti idi.

Genel özel hayatın "Örf-i Sultani"den uzak, bir çeşit masuniyetle korunmuş olarak cereyan etmesi açısından "sivil toplum"un varlığını ileri sürebiliriz.

Loncaların çalışmasına, devletin esnaf üzerindeki kontrolüne ve siyasi kurumlardan uzak tutulmalarına baktığımızda imaj biraz daha bulanık gözüküyor.

"Sivil toplum"un bu komponentleri bilhassa entelektüel, edebi sanatsal faaliyetlere girişmişler ve bu oranda farklı bir sosyal kimlik geliştirmeye başlamışlardı. ... Bunlar gittikçe artan çalışmalarını bir dizi kuruluş ve iletişim araçlarıyla (bilimsel dernekler, edebi salonlar, mason locaları ... ve günlük ve periyodik basın) geliştiriyorlardı.

Bunların kamusal (public) yönü de her gelene çok açık olmalarıydı. Buna ilaveten, her katılan, nispeten gemlenmemiş açık bir tartışmaya katkıda bulunmakta serbestti ve bunun amacı da herhangi bir konuda geniş bir yayımı olan bir "amme efkari" oluşturmaktı.

18. yüzyılın sonunda bu unsur (the public) Osmanlı İmparatorluğu'nda mevcut değildi. Osmanlı İmparatorluğu'nda "amme efkari" yeraltında oluşan bir mekanizmaya bağlıydı ve yayın tekniği şayia ve karalamaydı.

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda reform devridir. ... Batı'da olduğu gibi burada da reformun ana amacı devlet teşvikiyle tebayı üretici bir duruma getirmektir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda bir "kamuya açık alan" (public sphere) gene de Tanzimat reformlarının bir ürünü olarak ortaya çıktı. ... 1860'larda, Bab-ı Ali'nin kalemlerinde yetişmiş ve daha sonra gazeteciliğin kurucuları olarak gözüken bir grubun gazetelerdeki yazıları bir çeşit "amme efkarı" yarattı.

Bu Osmanlı *intelligentsia*'sı büyük halk kitlelerinden kopuk olarak iş gördüğü oranda onu beraberinde demokratik bir idareye doğru sürüklemenin yükünden kurtulmuştur. ... Bunu, biraz basitleştirerek Şeriat-Özel hukuk-halk uleması kesitinin, devlet-bürokrasi-merkez kümesiyle olan çatışmasının nitelik bakımından farklı yeni bir aşaması olarak değerlendirebiliriz. II. Abdülhamid'in dehası, bu çatışmayı sezinleyerek kendisini "halkçı" kümenin lideri olarak "satabilmesi"ydi.

Gerek İttihatçılar gerek Kemalistler bu "ara"yı temsil edecek kurumları (bankalar vs), sınıfları (ticaret ve endüstri burjuvazisi) ve yasaları (Cumhuriyetin medeni kanunu ve ticaret yasaları) temellendirmeye çalıştılar. İlginç olan ve kurumsal sosyolojinin üzerinde durması gereken gelişme "sivil toplum" kurucu olarak tanımlayabileceğimiz bu yeni yapıların uzun vadede zamanımızda Kemalistler tarafından değil, fakat dindar Müslümanlar tarafından zapt edilmiş olduklarıdır.

TÜRK SİYASASINI AÇIKLAYABİLECEK BİR ANAHTAR: MERKEZ-ÇEVRE İLİŞKİLERİ

Vergi ve toprak yönetimini mutlaka merkezileştirmese de sıkıca denetim altında tutan ve resmi dinsel düzene egemen olan merkez, adalet ve eğitim alanlarında ve yasallığın (resmiyetin) simgelerinin yayılıp tanıtılmasında, sağlam dayanak noktaları bulmuştu.

Modern devleti yaratan merkezileşme süreci, dayandığı feodal temellerden ötürü, çevre güçleri diyebileceğimiz şeylerle uzlaşmalar yapılması sonucunu veren bir dizi karşı karşıya gelmeyi kapsamıştı. ... Art arda kendini gösteren bu karşı karşıya gelmelerin ve tanınip kabul edilmelerin çok önemli sonuçları olmuştur. Karşı karşıya gelmeler çeşitliydi. Devlet ile kilise, ulus kurucular ile yerelciler, üretim araçlarına sahip olanlarla olmayanlar arasındaki çatışmalar, bunun örnekleridir. Bu çapraz bölünömler, Batı Avrupa modern siyasasının bükölgenliğine büyük ölçüde katkıda bulunan çeşitli siyasal kimliklerin ortaya çıkmasına yol açtı.

19. yüzyıldan önce Osmanlı İmparatorluğu'nda ... temel karşı karşıya gelme, tek boyutluydu ve her zaman, merkez ile çevre arasındaki bir çatışma olarak ortaya çıkıyordu.

Geleneksel Sistem

Osmanlı İmparatorluğu, miras yoluyla geçen bir bürokrasi ve feodal beyler tarafından değil de merkezden denetlenen bir ordu kurmakta başarı göstermişti, ama Osmanlı toplumu bu çerçevenin içine kolayca girip oturmuyordu. İmparatorluğun bazı bölümlerinde, İmparatorluk-öncesi bir soylular sınıfı varlığını sürdürmüştü, soy sop zincirleri hala güçlüydü, dinsel tarikatlar özerk güçlerinin dayandığı temelleri hatırlatabilirlerdi ve çeşitli etnik ve dinsel gruplar vardı.

Bu dağınık potansiyelin özel bir durumu, devlet ile İmparatorluğun çekirdeği olan Anadolu'daki göçebeler arasındaki ilişkiydi.

Merkez-çevre kopukluğunun bir başka vurucu ögesi, merkezin, bir Osmanlı-öncesi soylular zümresinden kalan izlere ve yıldızları Osmanlılarla birlikte parlayan taşralı bazı güçlü ailelere karşı kuşkuyla davranmasıydı. Taşralar ayrıca, baş eğmez din sapkınının da fesat yuvalarıydı. Kargaşalık çıkaran tarikatlar, karşıt görüşleri uzlaştırmaya yönelen dinler, Mesih olduğunu ileri sürenler uzun süren ve iyice hatırlanan bir tehlike oluşturmuşlardı. Osmanlı taşraları, taht üzerinde hak iddia edenler için elverişli yerler haline geldiğinde çevre, ayaklanmaların çıkış noktası görevini yerine getirmesi için gerekli olanı da edinmiş oldu.

İmparatorluk genişledikçe Osmanlılar, karşılaştıkları yeni toplumsal kurumlarla, yerel törelere yasallık tanıyarak ve etnik, dinsel ve bölgesel özelliklere yönelik ve merkezsel olmayan bir uzlaşma sistemini pekiştirerek baş ettiler. ... Bu yan-özerk gruplar arasında, kendi din liderleri tarafından denetlenen gayrimüslim toplulukları sayabiliriz.

Dinsel kurum, merkez ile çevre arasındaki sınır çizgisi üzerinde yer alıyordu. Modernleştirme boyunca ve merkezin laikleştirme siyasetlerinden ötürü de bu kurum çevre ile gittikçe daha fazla özdeşleşti.

Resmi görevlilerden vergi alınmıyordu ve İmparatorluğun geliştiği dönemde bunların servetleri en zengin tüccarlardan aşağı kalmıyordu. ... Bu, ülkenin en önde gelen yurttaşlarının tüccarlar değil de, siyasal iktidarı elinde tutanlar olduğunu göstermektedir. ... Resmi görevliler, yönetici olarak geniş iktidara sahiptirler, ama bunun tersine kul statüleri dolayısıyla, özel yönetim yasalarına bağlıydılar ve Müslüman halkın "medeni hakları"ndan yoksundular.

Bir başka ... özellik, merkezin bir ölçüde askeri yapıya sahip olmasıdır ve İmparatorluğun başarısı, büyük ölçüde, askeri güçleri denetleyip harekete geçirmekten doğan bir başarıydı; yönetici seçkinler ile bütün öteki bireyler arasındaki ayırım, askeri terminoloji ile dile getiriliyordu.

Bu bürokratik çekirdeğin, pek de haklı olmayarak ekonomiyi ve toplumu büyük ölçüde denetim altına alma iddiası, besin maddelerinin ticaretini denetiminde tutması, toprak mülkiyetine koyduğu sınırlamalar ve savurganlığı kısıtlamaya yönelik yasalar aracılığıyla, toplumsal katmanları pekiştirmeye çalışmak için gösterdiği titizlik ve sertlik, devlet otoritesini, toplumun can alıcı noktalarının üstünde tutma ve ona denk düşen bir yücelik imgesi yaratma amacı güdüyordu. ... Sultan, kentlerin dışındaki ekilebilir topraklar üzerinde tam mülkiyet hakkına sahipti. ... Ama başlıca üç nedenden ötürü, devletin etkinliği kısıtlanıyordu: Bazı bölgelerde, toprak serbest mülkiyet olarak verilmişti; öteki bölgelerde ise, mülkiyet haklarının devamı, Osmanlı fethi sırasındaki feodal sisteme dayanıyordu. Üçüncü olarak, birçok bölgede devlet, toprağın eşraf tarafından ele geçirilmesine karşı çıkacak güçte ya da istekte değildi.

Devletin siyasal ve ekonomik konulardaki denetim iddiası, kültür üstünlüğü hakkıyla da destekleniyordu. ... Özellikle İran'ın bürokratik kültürü, Osmanlı kurumlarının içine sızmıştı. Örneğin yöneticiler, alt sınıflara yabancı dilleri (Farsça ve Arapça) benimsetmişler ve bunları resmi kültürle kaynaştırmışlardı.

Çevre, resmi düzenin okumuş ve yetişmiş üyelerinin yararlandığı eğitim kurumlarının ancak birinden, yani dinsel öğretim kurumlarından yararlanabiliyordu. ... Osmanlıların en güçlü olduğu ve koruyucu çaba olarak Sultan imgesinin elle tutulur bir ekonomik gerçeklik taşıdığı sırada bile saray, resmi görevliler ve siyasa, halk takımının uzak durduğu ürkütücü şeylerdi. ... Eski resmi dilde siyaset, devlet nedenleri yüzünden verilen ölüm kararı anlamına da geliyordu.

Çevrenin ekonomik ve toplumsal yaşamına; devletin zorla el atmasına karşı çıkanların dünya görüşü, bir tarz değilse de, yerelcilik, bölgecilik ve heterodoks dini inanç olarak kendini ortaya koyan bir tavır doğurdu. "Temel gruplar" denen şey, çevrede önemli rol oynadı ve böylece bir grupla özdeşleşme, bu çevresel tavrın edinebileceği çeşitli biçimlerden biriydi.

Timar ve zeamet sistemi, özellikle etnik olan bir bütünleştirici mekanizmaydı ve İmparatorluk ortaya çıktığı sırada normal timar ve zeamet sahibi, köylülerle yakın bağları olan bir ekin yetiştiriciydi.

Osmanlı resmi görevlileri, ancak imparatorluk gerilemeye başlayınca, kendi toplumlarını talan eden kimseler durumuna geldiler. ... Merkezin adamları olarak eşraf, belli bir yasallığa sahipti, ama daha fazla özerklik, ancak devlet gücüne meydan okumakla ya da düpedüz ayaklanmayla elde edilebilirdi.

19. Yüzyılda Osmanlı Modernleşmesi

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda, çözülmesi gereken başlıca üç sorun ortaya çıktı. ... Sorunların birincisi, gayrimüslim grupların ulus-devlet içinde bütünleştirilmesiydi; ikincisi, çevrenin Müslüman öğeleri için aynı şeyi yapmak, yani İmparatorluğun mozaik yapısına düzen vermektir, son olarak, "ulusal topraklardaki" bu "birbirinden ayrı öğelerin "siyasal sisteme anlamlı bir katılımda bulunacak" duruma getirilmesi gerekiyordu.

Genellikle göz önüne alınmamasına rağmen, Müslüman öğelerin ulusal bütünleştirilmesi, gayrimüslimlerin bütünleştirilmesi kadar sorun yaratıyordu. ... II. Abdülhamid (1876-1909), hala göçebe yaşayanları yerleşik düzene geçmek konusunda zorlayarak çevrenin bütünleştirilmesine devam etmeye çalıştı. ... Abdülhamid'in Pan-İslamizm siyaseti, bütün Müslümanları birleştirme hayali olmaktan çok halkını İslami-İmparatorluk düşüncesi çevresinde birleştirmek için bir çeşit ön-ulusalcılık kurmak amacıyla harcadığı bir çabaydı.

Bütünleşme eksikliği, merkezci olmayan yönetim konusunda ileri sürülen istek ve ayrıca Jön Türklerin laik düşünceleri olarak görülen şeye karşı taşranın direnişi, onların iktidardaki yıllarının başlıca tema'sıdır ve Anadolu'nun dışında olduğu gibi içinde de kendini gösterir.

19. Yüzyılda Toplumsal Kopukluklar

Osmanlı yönetim sisteminde, 1876'dan sonra görev yerlerinin sayısı önemli ölçüde arttığı için, orta ve aşağı dereceden memurlar, paralarını düzensiz bir biçimde alıyorlardı. Böylece eşraf, resmi görevlilerle bir ortakyaşarlık ilişkisine girdi ve rüşvet verme yeni boyutlar edindi. ... Bu yeni eşraf katmanı arasında, taşra din adamları da sayılabilir. Bunların çoğu, mülk sahibiydi ve yerel "etkili" kişiler arasında yer alıyordu. Ama alt sınıflar üzerindeki etkileri ve dayanakları, din ve eğitimle uğraşmalarının sonucuydu. Gittikçe güçlenen laikleşme hareketi karşısında bu din adamları, çevre ile daha açık bir biçimde yakın ilişki kurdular.

Türk eğitim kurumunun modernleştirilmesi, resmi görevlilerin kurumlarıyla başlamıştı. Taşralar, seçkinlerin eğitiminin dışında kalmıştı ve taşralıların çoğu (etkili taşralıların bile çoğu), çocuklarını, modern okullara gönderemiyordu ya da göndermek istemiyordu.

İslamiyet'e ve onun kültür mirasına sarılmak da, çevreyi yeni bir kültür çerçevesiyle bütünleştiremeyen merkeze, çevrenin verdiği bir karşılıktı. Böylece taşralar, "gericilik" merkezleri haline geldi. ... Osmanlı başkentindeki alt sınıflar da, modernleştirme akışına katılmakta güçlük çeken kimseler anlamında, yani bu yeni anlamda, çevrenin bir bölümünü oluşturuyorlardı.

Bürokratin Batılılaşması Olarak Modernleşme

Türk Kurtuluş Savaşı (1920-1922) sırasında, bu merkez çevre ikiliği, ulusal direnme hareketinin yönetici organı olan Büyük Millet Meclisinde bir kez daha ortaya çıkar. Burada Kemalistler, görevinden alınmış memur sınıfı üyelerinin liderliğinde bulunan ve genellikle eşrafın partisi olan dağınık bir grupla mücadele etmek durumundaydılar. Bu grup, "İkinci Grup" diye bilinir.

Bu kimseler, milletvekili seçimi, askerler, dinsel öğretim ve dinsel uygulama konusunda çok ilginç bir dizi siyaset ileri sürdüler. Seçimlerde milletvekili olarak adaylığını koyacak kişinin seçim bölgesinde beş yıl oturmasını istediler; askerleri denetim altına almaya çalıştılar ve jandarmaların halkı soyduğunu ileri sürerek jandarma kuvvetlerini İçişleri Bakanlığı'na bağlamaya çalıştılar, din okulları aracılığıyla eğitim yapmayı kuvvetle desteklediler, içki kullanımını ya saklayan bir yasa onaylattılar. ... Topluluğun, Kemalistlere muhalefetin bir dayanak noktası olduğu kesindir.

Her iki taraf da "halk" için çalıştığını ileri sürüyordu. Ama İkinci Grup için bu söz, merkezîyetçilikten kurtulma ve ekonomik liberalizm anlamını açıkça taşıyordu.

Etkinlikleri 1925'teki Kürt ayaklanması ile aynı zamana rastlayan yeni bir parti (Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası) kurulunca, hükümete iki yıllık süre için geniş yetkiler tanıyan Takrirî Sükun yasası kabul edildi. Yeni parti ile ayaklanma arasında bir ilinti olmadığı halde, yeni muhalefet merkezîyetçilikten kurtulma özlemlerini temsil ediyordu. Yeni parti, "dinsel gericilik"le ilintileri olduğu söylenerek aynı yıl kapatıldı; gerçekten de ayaklanmanın ana teması, *Kürtlükten* çok bu olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'ni kuranlar, devletin güçlendirilmesini ilk amaç olarak benimsediler ve eşrafa bağımlı kalmayı gerektirse bile bundan vazgeçmediler. ... Başka bir deyişle, her şeyden önce, merkezin güçlendirilmesi, yani çevreye karşı partinin güçlendirilmesi gerektiği düşünülüyordu. Cumhuriyetin geliştirdiği halkçı temalara, rağmen, kökten devrimci olmayan yan, bürokratik düşünüş ve davranış tarzının işte bu özelliğiydi.

Halk Partisi, kırsal alanda yaşayan kitlelerle ilinti kuramıyordu. ... Tarım kesiminin yarattığı pek az artı-değer, Türkiye'nin kalkınmasının büyük bir bölümü için kullanıldı. ... Köylüler, kredi, sosyal yardım ve Türkiye'nin bazı bölgelerinde de korunmak için hala eşrafa dayanmak zorundaydılar. Kemalistlerin enerjisi, köylülerin sistem içindeki yerini köklü bir değişikliğe uğratmaktan çok, ulusal kimlik simgelerinin yaratılmasına yönelmişti.

Yasalar koyarak tepeden inme bütünleştirmeyi sağlamak, Osmanlı toplumsal yöneticiliğinin temelinde bulunan bir davranıştı. Kemalizm'in karakteristik özellikleri de, toplum konusundaki bu görüşün hala ağır bastığını gösterir. ... Kemalistler, yönetmeliklerin ve tüzüklerin önemini çok iyi biliyorlardı, ama bazı çağdaş modernleştirme şemalarında, toplumun yeniden kurulması için kitlelerin harekete geçirilmesi gerekliliğini ortaya koyan devrimci ve harekete geçirici yanı gözden kaçırmışlardı.

Cumhuriyetin resmi tutumu, Anadolu'nun dama tahtasına benzeyen yapısını, hiç sözünü etmeden reddetmekti. Cumhuriyet ideolojisinin benimsettirdiği uşaklar da böylece, yerel, dinsel ve etnik grupları, Türkiye'nin karanlık çağlarından kalma gereksiz kalıntılar olarak görüp reddettiler. ... Atatürk, siyasal harekete geçirme ya da toplumsal yapıya ilişkin köklü değişikliklere girişme aracılığıyla başaramadığı şeyi, ideoloji ile yapmaya çalışıyordu. İdeolojiye aktarılan çok ağır bir yükü bu. Zaten ayrılıkçı olarak kendisinden kuşku duyulan kırsal alan, bu siyasetlerle merkeze daha fazla yaklaştırılmış olmadı. Küçük, ama sürekli bir gelişme konusunda dikkate değer bir yatkinlik gösteren çevre, kentlerin refahının kendi sırtından sağlandığını, nutuklarla avutulduğunu, ama dinsel kültürünün mutluluğundan yoksun bırakıldığını görebiliyordu. Bundan ötürü, yerel eşrafın, köylüyü elinde tutmasına ve devletin de, çevrenin birliğini parçalayamamasına şaşmamak gerekir.

Eşrafın koruduğu kimselerin kutuplaşmamsa yol açan bir durum eskiden beri vardı. Gerçekten de köylü, hükümetin koruyuculuğunu elde edemediği ya da eşraftan biri tarafından tehdit edildiği veya sömürüldüğü zaman, korunmak için bir başkasına yöneliyordu. Hükümet gözle görülür hale gelince, bu kutuplaşma potansiyeli yeni bir biçim kazandı. Hükümetin taşralarda varlığını ortaya koyması, hükümet iznine bağlı yeni olanakların elde edilebileceği anlamına geliyordu. Örneğin, kullanım hakkı hükümete ait bir taş ocağının işletme iznini, öşürle çiftçilik yapma hakkını alma, bayındırlık işleri için sözleşmeler yapma ve yerel yönetim kuruluşlarında görev edinme gibi.

İki ayrı eşraf grubu bulunduğu zaman, bunlardan birinin bütün bu olanakları önceden edinip kendi çıkarları için kullandığını söyleyebiliriz. Daha sonra da, rakip grup, merkezdeki ilişkilerini kullanarak durumu tersine çevirmeye çalışıyordu. ... Böylece, parti örgütlerini denetim altında tutan eşraf aileleri ortaya çıktı. Bazı aileler, 1912 ile 1913 arasında Türk siyasasına dilediğince hükmeden İttihat ve Terakki ile etkin ilişkiler kurdular.

Demokrat Parti'nin 1950'de Batı Türkiye'nin daha gelişmiş bölgelerinde büyük bir seçim desteği elde etmesini açıklayan kuramlar, genellikle şu iki noktadan biri üzerinde önemle dururlar ve bu desteği ya köylülerin yaygın bir biçimde hoşnutsuz olmasıyla, ya da hükümetin 1945'te uygulamak istediği toprak dağıtım yasaına, Büyük Millet Meclisi'nde karşı çıkan eşrafın baş kaldırmasıyla açıklarlar. ... Bu farklı görüş, Batı Türkiye'de, II. Dünya Savaşı sırasında büyük ve daha zengin köyler ile kasabalar arasında ansızın hızlanan bir bütünleşme olduğu gerçeği üzerinde temelleniyor.

Bir "Savaş Ekonomisi" politikası ilan eden devlet, besin gereksinimlerinin karşılanmasının can alıcı noktalarını denetimi altında tutuyordu. Böylece, hükümetle ilişki kurmak, tarım kredisi almak ya da resmi diploma alsınlar diye oğullarını bir hükümet okuluna göndermek isteyenler için ne kadar zorunluysa, küçük ve büyük tüccarlar için de o kadar zorunlu oldu.

Köyde hükümetin temsilcisi olan muhtar böylece, hükümetle ilişkiyi sağlayabildiği için büyük önem kazandı.

Bürokratik denetimin kösteklediği ve bürokrasiye bağımlılığın öfkelenirdiği menfaatler, yeni partiyi, amaçlarına uygun bir araç olarak gördüler.

Simgesel ve kültürel aksesuar (Demokrat Parti üyeleri tarafından camilere ve dinsel törenlere olağanüstü ilgi gösterilmesi ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin bunu istemeye istemeye izlemesi) , laikliğin elden gittiği ileri sürülerek sert itirazlara hedef olmuş ve böylece Demokrat Parti, çevre kültürüyle özdeş bir kuruluş olarak görülmüştü.

Demokrat Parti, İslamiyet'i ve kırsal değerleri yasallaştırdı [resmileştirdi].

Türkiye, 1950'lerin başlarında, toprak bakımından bir ölçüde zengin bir ülkeydi ve bundan ötürü toprak dağıtımı önemli bir konu değildi. İşbirliğinin her iki tarafa da kar getireceği konusundaki ortak anlayışa dayanan çerçeveye içine yerleşmiş olan eşraf-köylü ittifakı, çok daha etkili ve iyi bir biçimde yürüyordu.

Bu dar geçitlerde, Cumhuriyet Halk Partisi, gelecekte yapması gereken işin örgütlenme ve harekete geçirme olduğunu kavrayacak yerde, eski ideallerin korunmasına sınıksız bağlı. Böylece bürokratlar da onu, en iyi işbirliği umabilecekleri parti olarak seçtiler. Bu durumda, Cumhuriyet Halk Partisi'nin "bürokratik" merkezi, Demokrat Parti'nin ise "demokrat" çevreyi temsil ettiğini ileri sürmeyi sağlayacak sağlam nedenler ortaya çıkmış oldu.

Geriye baktığımızda, modernleşme boyunca çevresel düşünüş ve davranış tarzının iki yüzünün kalın çizgilerle ortaya çıktığını görüyoruz. Bunlar, temel gruplardan oluşmuş bir gerçek olarak çevre ve resmîlik-karşıtı kültürün bir merkezi olarak çevredir.

TABAKALAŞMANIN TARİHSEL BELİRLEYİCİLERİ: TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL SINIF VE SINIF BİLİNCİ

Statü farkındalığı (*status awareness*), tabaka (*stratum*) farkındalığı, tabaka bağlılığı (*affiliation*), tabaka bilinci ve tabaka eylemi. Bu şemada, statü farkındalığı, sürekli [*kesintisiz*] statü dizilerinin algılanması; "*kendini ve başkalarını konumlandırma yeteneği*" olarak tanımlanmıştır. Buna karşılık; tabaka farkındalığı, ayrı [*kesintili*], sıralanmış kategorilerin algılanması, yani "*kendini ve başkalarını tabakalara yerleştirme geleneği*" anlamında kullanılmaktadır. Tabaka farkındalığının özel bir varyantı da, "*ekonomik ölçütlere dayalı bir tabaka farkındalığı türü*" olan sınıf farkındalığıdır. Tabaka bağlılığı, bir tabakaya ait olma duygusunu dile getirmektedir. Tabaka bağlılığının da, ırksal tabaka bağlılığı, mesleki tabaka bağlılığı, dinsel tabaka bağlılığı ve sınıf bağlılığı gibi türleri vardır. Sınıf bağlılığı, salt ekonomik ölçütlere dayalı bir tabaka bağlılığı türüdür. Bu ölçütler karma olarak da ele alınabilir; sözcüğü hem ırk hem "*yaşama üslubu*" öğelerine dayandırılabilir. Bu karma ölçütlere uyanlar (bağlı olarak yaşayanlar) bir toplumsal zümre (*social set*) oluştururlar. Tabaka bilinci, "*tabaka çıkarları ve ideolojisiyle özdeşleşme ve onlara bağımlı olma*"dır. Tabaka bilincinin salt ekonomik ölçütlere dayalı türü sınıf bilincidir. Son olarak da, *tabaka eylemini* "*tabakanın*

çıkarları ve ideolojisi adına davranma" olarak tanımlayacağız; sınıf eylemi ise, tabaka eyleminin salt ekonomik ölçütlere dayalı bir türüdür.

Orta Asya'ya özgü, önceden belirlenmiş ve başarıya bağlı ölçütleri hemen hemen eşit ağırlıkta özümsemiş olan Türk toplum yapısı, bu açıdan Batı Avrupa'nın tarihsel evriminde rastlanan koşullarla hiçbir benzerlik göstermemektedir.

I. Türklerde İlk Tabakalaşma Ögeleri

Daha eski Türk topluluklarında olduğu gibi, Oğuzlarda da, tepede bir Han ya da aşiret başkanının, onun altında bir aristokrat tabakanın (beyler), son olarak da alt sınıflar ya da halkın yer aldığı basit bir tabakalaşma düzeni görülmektedir.

Soylu sınıftan olmanın iki belirleyici ölçütü vardır: akrabalık ve başarı.

Geç Roma toplumunun tersine, çobanıl (pastoralist) Altay toplumu, babayanlı (agnatic) akrabalık ilkesine sıkı bir biçimde dayalıdır ... bütün Moğollar ve bütün Türkler fiilen ya da gizli olarak baba tarafından akrabadırlar.

Bu ilke uyarınca, en alt kesimden bir Moğol, en üst yönetici Cengiz Han'la ortak atalara sahip olduğunu öne sürebilir ve İmparatorla, herhangi bir dereceden, dolaysız bir babayanlı akrabalığı olduğunu ortaya çıkarabilirdi. Bir Kazak, Karakalpak ya da Ortaçağ Çağatay Türkü de, İmparatoru, Hanı ya da Sultanıyla bu tür bir ilişkisi bulunduğunu ortaya koyabilirdi. Dolayısıyla, yöneticilik becerisi ya da orduda yiğitlik ve önderlik niteliği gösterecek olursa, toplumda en yüksek mevkie yükselebilirdi. Böylece vezir ya da komutan olabilir, her iki durumda da soylular (nobility) arasına katılabilirdi. Moğollarda ya da Türklerde aynı ilke hem doğuştan akrabalar, hem de evlat edinilenler için geçerliydi. Buna, savaşta tutsak alınıp azat edildikten sonra evlat edinilen köleler de dahildi. (Laurence Krader)

Yukarıda tanımladığımız akrabalık yapısının öznellikleri, bir yandan topluluğun saygınlığı daha az bir üyesinin yükselebilmeye umutlarını artırırken, öte yandan, saygınlığı olan tabakadan birini yükselebilmeye olanakları açısından bunalıma itmekteydi.

Asya bozkırlarındaki bütün çobanıl topluluklarda rastlanan babayanlı akrabalık sistemi, kemikten akrabalık biçiminde kavramlaştırılmıştır ... Gerek Türk, gerekse Moğolların paylaştığı bu kemikten akrabalık ilkesi geliştirildiğinde, babayanlı akrabalığın alt bölümlere ayrıldığı, ak kemikler ya da soylu sınıf ve kara kemikliler ya da halk öbeği diye bölündüğü görülür. Her iki sınıfın üyeleri de baba tarafından en geniş derecede akrabadırlar; ister ak, ister kara kemikli olsunlar, toplumun bütün üyeleri, kuramsal olarak, ortak bir erkek atadan gelmektedirler. İki öbeğin oluşmasındaki toplumsal çatallaşma, Asya bozkır toplumunun bir başka ilkesine dayanmaktadır. Çeşitli kemikler, ya da babayanlı soy çizgileri, kurucuların doğum sırasına göre derecelendirilir ve böylece birbirlerine kıyasla kıdemli ya da kıdemsiz sayılırlar. Çeşitli babayanlı soy çizgileri arasında, kurucu atadan gelenlerin en kıdemlisi, yani en büyük oğulların çizgisi en soyludur ve giderek başlıca soylu çizgi haline gelmiştir. Kıdemsiz bir soy çizgisi, kıdemli bir çizgi statüsüne, ancak kıdemli çizgi ardında çocuk bırakmadan ya da bir kadınla sona ererse, yükselebilir. ... Ne var ki, kıdemsiz bir soy çizgisi, kendi başına da ... üyelerinden birinin övgüye değer başarıları sonucunda soyluluk kazanabilir.

Hizmetleri nedeniyle yükselmiş olan resmi görevliler soylulardan daha fazla iktidara sahip oldukları sürece, bu özellik, daha sonraları ortaya çıkacak yeni bir çatışma türünün temelini oluşturacaktı.

İslamı kabul eden Türklerde görülen değişikliklere gelince, bunlar iki noktada toplanabilir: bir, bürokrasiye giriş ve Sasani katiplerden devralınan beceriler; iki, en derin temeli Aristoteles kökenli olan bir tabakalaşma modeli.

2. Bürokrasi

Sasani bürokrasisinin pratiği çok daha derin etkiler bırakmıştır. Bu merkezi bürokrasinin içerdiği olanaklar, Türk toplum yapısı için bulunmaz bir nimetti; çünkü böylece yapının bölünme eğilimini dizginlemek olanaklıydı. ... Bürokratlar, başlangıçtan bu yana askeri gücü örgütleme işlevini üstlenmiş olan aristokraziyle iktidar mücadelesine girmekteydiler artık. ... Seçkinleri oluşturan bu iki öge arasındaki çekişme, en çarpıcı biçimde dil konusunda ortaya çıkmıştır. Bürokrasinin dili, hesap ve defter tutmanın dili, *kentsoylu dili* hep Farsça olmuş; öte yanda Türk kökenli seçkinler, Türkçe konuşmayı sürdürmüşlerdir. Birbirinin rakibi olan bu iki seçkinler zümresinin çekişmesi, yinelenen biçimlerde, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda, Anadolu Selçukluları'nda ve Osmanlı İmparatorluğu'nda izlenebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun tabakalaşma düzenini etkilemiş olan ikinci önemli kurum, devletin "yürütme görevinde", *kullardan* yararlanılmasıdır. Bu *kullar* ömür boyu devlet hizmetinde görevlendirilmek üzere Müslüman olmayan ailelerin çocuklarından devşirilirdi. Bunlar, saray erkanını, bürokrasiyi, devamlı orduyu ve tımarlı sipahileri oluştururlardı. Yöneticiler arasında yalnızca Ulema, genellikle bu yöntemle işbaşına getirilememekteydi.

Osmanlı hanedanı böylece, ilk Türk devletlerini, siyasal gücün babadan oğula geçmesi özelliği nedeniyle yıpratıcı bir sorunu çözmeyi başarıyordu. İmparatorluk topraklarının, varisler arasında önceleri yaşam boyu yararlanabilecekleri "hassa arazileri" biçiminde, daha sonraları ise doğrudan doğruya paylaşılması sorunları da böylece ortadan kalkıyordu. Artık hanedana kayıtsız-koşulsuz bağımlı ve hanedanı aşarak devletin sürekliliğini sağlayan bir yönetici/yürütme mekanizması vardı. ... Fatih döneminde, en yaşlı erkek dışında, padişahın soyundan gelen bütün şehzadelerin öldürülmesinin bir ilke olarak benimsenmesiyle, 14. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nu tehdit eden olasılık, yani taht üzerinde hak sahibi olduğunu öne süren hanedanlar kurulması olasılığı tümüyle ortadan kalkmış oluyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda toprağın tasarruf biçimine ilişkin düzen de, merkezi otoritenin rakiplerinin yok edilmesine yönelikti. Tımarlının tımar'ı babadan oğula geçmezdi. Tımar, kuramsal olarak, askeri hizmet karşılığında verilirdi. Toprağın mülkiyeti devlete aitti; tımar sahibi yalnızca tasarruf hakkını elinde tutardı. Temel üretim aracı üzerinde mutlak denetimi elinde tutan bir devlet kavramı, yine Türklerin İslamı kabulünden sonra ortaya çıkmış bir yeniliktir.

Feodalizmin ve babadan oğula geçen beyliklerin bulunmadığı, kullardan oluşan bir kurumun devletin yürütme işlevini yüklediği göz önüne alındığında, ilk bakışta Osmanlı İmparatorluğu'nda optimum dengeye çok yaklaşmış bir "*Doğu Despotizmi*"nden söz edilebilir. Bu sistem, ideal olarak, yalnızca iki *toplumsal zümreden* oluşmaktadır. Bir yanda yönetici ile hizmetindeki yürütme görevlileri; öte yanda ise yönetilenler.

Halil İnalcık'ın belirttiği gibi:

Reaya'nın "askeri"ye tanınan ayrıcalıklardan yararlanmasına olanak tanımamak, İmparatorluğun temel kurallarındandı. Bunlar arasına, yalnızca sınır boylarında savaşmış olanlar, bir de, belli bir süre

düzenli bir dinsel eğitimden geçtikten sonra padişahın beratlarını alanlar, "askeri" sınıfına dahil olabiliyorlardı. Özetle, yalnızca padişahın kararı, kişinin toplumdaki konumunu belirlemekteydi.

Tabakalaşmanın asıl nesnel boyutlarını görebilmek için, kuralın yanı sıra, kural dışı olanları da hesaba katmak gerekir ki, bunların sayısı hayli kabardır.

Birincisi, İmparatorluğun belli noktalarda gerçek anlamıyla feodal yapılar içermesidir. Öncelikle, daha başından, Osmanlılara karşı savaşmaktansa, onlara katılmayı seçen Müslüman Türk beyleriyle Bizanslı tefurları buna örnek olarak gösterebiliriz. ... Savaşlarda ün yapmış kişilerce kurulan bu aileler, Orta Asya'dakine benzer bir "aristokrasi" oluşturuyorlardı.

İkincisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyüdükçe bünyesi içine almak zorunda kaldığı ve Selçuklulardan artakalmış eski beyliklerdi.

Özetle, kullardan oluşan bir merkezi yürütme mekanizmasının, İmparatorluğun, ikili modele uymayan bütün bu niteliklerini ortadan kaldırmak için yoğun ve sürekli baskı uyguladığını söyleyebiliriz. ... Baskı altında bir hanedanın soyluluk kimliğini sürdürmesinin bir yolu da, yeni bir korunmuş statü üstlenmektir. ... Dinsel vakıf kurma taktiği bunlardan biridir. Yönetici kurumunun öteki üyeleri de, soylarından gelenlere, lüks olmasa bile, rahat yaşayabilecek kadar bir gelir bırakabilmek için benzer girişimlerde bulunmuşlardır. ... Ayan terimi, 18. yüzyılda mültezime karşı yerel çıkarları savunan ve zamanla kendileri de mültezim olan kişileri nitelendirmek için daha dar anlamda kullanılmıştır.

Savaş zamanında, merkeze, belli bina ya da silahlı asker sağlama karşılığı olarak kendilerine tımar verilen "feodal ordu" üyeleri, mukataalarını genellikle en büyük oğullarına bırakmaktaydılar. Yasal olarak, ancak yedi yıl boyunca savaşa katılmadıkları takdirde tımarlarının ellerinden alınması söz konusuydu ki, bu da oldukça zayıf bir olasılıktı.

Babadan oğula geçen ayrıcalıkların kuşaktan kuşağa aktarılmasını ilişkin bir başka süreç, I. Selim zamanında Yeniçerilere evlenme izni verilmesiyle başlar. Artık devlet, Yeniçerilerin oğullarını da Yeniçeri olarak devlet görevlileri arasına katılma hakkı tanımaktan yanadır. Bu, çığ gibi büyüyen ve ancak doğurganlık ve kurum içi tutarlılık etmenlerinin denetlenmesiyle dizginlenebilecek olan bir sorunun başlangıcı olmuştur.

İmparatorlukta kul-yöneticiler kurumuyla omuz omuza varolan bir ikinci tabakayı ulema oluşturuyordu. Ulema, "yönetici zümre" içinde yer alan tabakalar arasında medeni haklar açısından ayrıcalıklı bir konuma sahipti.

Böylece, yekpare izlenimi veren resmi "zümre"yi gerçekte oluşturan ikincil tabakaları kısaca gözden geçirmiş bulunuyoruz.

Bu "resmi zümre"nin yanı sıra başında yönetilenlerin oluşturduğu toplumsal zümre yer almaktaydı. Burada piramidin alt yarısı da yekpare bir yapı değildi. En azından iki tabakadan söz etmek mümkündür.

Devletin, ulusal geliri artırmak için sağlıklı bir ekonomik siyaset izlemek yerine yürürlüğe koyduğu özel vergi uygulamalarının yükünü en ağır biçimde sırtında taşıyan kesim köylülerdi.

Osmanlı yapısının *korporatif* özelliği ...

Yönetici sınıf, padişahın tebasının oluşturduğu sınıflardan yalnızca bir tanesidir. Buna karşılık, yönetilenlerin hepsi esnaf loncaları gibi kurumlarda örgütlenmişlerdi. Yönetilenler, devletten, hatta padişah'tan da öte, asıl bu kurumlara sadakatle bağlıydılar. Loncalar elbette ki temelde kent kökenliydi. Bazı yörelerde çiftçi loncaları bulunmakla birlikte, genel olarak kırsal kesimde köy kurulları, ya da göçebeler söz konusu olduğunda aşiretler bu görevi yüklenmişlerdi. (*Gibb ve Bowen, Islamic Society*)

3. Toplumsal Sınıfların Osmanlı Modelleri

Aristoteles'in *Politika*'sından...

Eğer zihnin canlı varlıkta bedenden daha önemli bir bölüm olduğunu kabul ediyorsak, aynı biçimde, devletin de zihne benzer bölümlerinin, bedensel gereksinimlerini karşılayan bölümlerden daha önemli olduğunu kabul etmemiz gerekir; ve de zihne benzer bölümler derken, askeri kesimden, adaletin yasal olarak örgütlenmesiyle ilgili kesimden ve (ekleyebiliriz) siyasal anlayış yetisi gerektiren enine boyuna düşünme işlevini üstlenen kesimden söz etmekteyiz.

Koçu Bey üç sınıftan söz eder: sıradan vatandaş (*reaya*), ulema ve askeri sınıf (*seyfiyye*).

4. Osmanlı İmparatorluğu'nda "Sınıf Bilinci

Osmanlı İmparatorluğu'nda ... siyaset oyunu da "ya hep ya hiç" ilkesinde somutlanmıştır: kişi, tanımı gereği, ya tepede olacak ya ezilecektir.

Kentli sivil halkın (*burgher*) denetimindeki Ortaçağ Avrupa'sının belediye kuruluşlarının Osmanlı'da karşılığı yoktur ve loncaların iç denetleme mekanizması dağınık ve düzensizdir.

İmparatorluktaki tabakalaşma psikolojisinin ayırt edici bir özelliği de, yönetici sınıf üyelerinin "*herkesin kendi yerini bilmesine*" verdikleri önem ve gösterdikleri özendir. Bu, özellikle, sözgelimi, belli bir meslekten olanların zanaatlarını belirleyen bir işaret taşımaları; ya da belli bir "*millet*"in üyelerinin ayırt edici giysiler içinde dolaşmalarını; ya da alt sınıfların seçkinlerce giyilen kıyafetleri giymemeleri gibi konular üzerinde ısrarla durulması biçiminde ortaya çıkar.

Celali İsyanları olarak anılan ayaklanmalar, aslında köylü ayaklanmaları değil, kendilerine hakları olan topraklar verilmediği gerekçesiyle hoşnutsuzluk duyan küçük toprak "soyluları" tarafından başlatılmıştır. Bu sipahiler, sipahinin yerini alan mültezimin zorbalığından kaçan köylüyü de kendi saflarına almışlardır.

Bir üçüncü ve benzer hareket, Osmanlı devlet görevlilerine tanınan toprağı tasarruf hakkının kısa süreli oluşundan ve bazı memurların ulaşılması zor yörelerde kendi adlarına talana kalkıp, zamanla affa uğrayacakları umuduyla bu süreyi uzatma çabalarından kaynaklanıyordu.

Tipik köylü ayaklanmalarında Osmanlı köylüsünün başı çektiği savı açısından ayrıca ilginç olan nokta, başkaldırının başlangıç aşamasında, bu hareketlere önderlik edenlerin hep resmi bir unvan sahibi, devletçe atanmış kişiler oluşlarıdır. Daha da ilginç, elebaşları, eğer devlet görevlisi olduğunu kanıtlayamazsa hiç kimsenin onun yanı sıra ayaklanmaya katılmaya yanaşmamasıydı.

Osmanlı devletinin varlığını sürdürebilmesi, toprağı tasarruf edenin güvencesiz olması öğesine dayanmaktaydı.

5. 18. ve 19. Yüzyıllardaki Gelişmeler

Kabaca denilebilir ki, Osmanlı devletinin yıldızının sönüşüne, bir feodalleşme ve yerel toprak sahiplerinin güçlenme süreci eşlik etmiştir.

Merkezi otorite giderek zayıfladığı için, derebeyler konusunda olduğu gibi bu durumda da kendi siyasetinin uygulanmasını sağlamak için ayanla işbirliği yapmak zorunda kalıyordu.

Ayan da, son hesapta, gücünü devletin kendisine tanıdığı ayrıcalıklardan almakta ve egemen rolünü büyük bir hevesle üstlenmekteydi. Böylece ayan da talana katıldı, onlar da kendilerine bağımlı olanları bunalttılar ve resmi sınıfın görenekleri ve dünya görüşüyle özdeşleştiler. ... Kitleler için en korkulu umacı, her zaman, resmi görevliler olmuştur.

Merkezi otorite, haklı olarak, derebeyleri ve ayanı, kendi varoluşunu sürekli tehdit eden öğeler olarak görmekteydi. ... Bu yüzden, en başarılı ıslahatçılardan II. Mahmud'un (1807-1839), aynı zamanda en acımasız saldırılarını ayan ve derebeylerine yöneltmesine şaşmamak gerekir. ... 19. yüzyılda ... Artık bürokratlar, "kulluk" statülerini reddetmekte, siyasal iktidarın dizginlerini ele geçirip çağdaşlaşma hareketinin önderliğini üstlenmekteydiler. Bunlar, İmparatorluğa, kişi haklarının korunmasına ilişkin, Batı kökenli kavramlar getirdiler. Ancak, bu girişimler yakından incelendiğinde, yeni yeni ortaya çıkmakta olan çağdaş bürokrasinin, aslında kendi haklarını belirlemek ve korumak peşinde olduğu açıkça görülür. ... Yenilenen Yönetici Kurum'un üst kademelerindekiler, artık, yasal olarak korunmuş ve varislerine bırakabilecekleri servetler edinmeye başlamışlardı. Bunların çocukları çağdaş eğitim ve yabancı dil öğrenme olanaklarından da yararlanabilmekteydi.

Köklü ulema aileleri çökmeye başladı. Bu aileler ayrıcalıklı durumlarını, ancak, şer'i hukukun yanı sıra, medeni hukuk eğitiminden de geçerek ve şer'i hukukla birlikte Batılı medeni hukuk bilgisi de gerektiren yeni sivil mahkemelerde yargıçlık gibi meslekler edinme yoluyla, Tanzimat'ın bürokratik mekanizması içinde yer alarak koruyabilmekteydiler.

Tüccar ve esnaf ise, bu dönemde, kapitülasyonlar gereği Avrupa endüstrisi ve ticaretinin rekabetiyle karşı karşıya kalan, bu nedenle de oluşmadan çökmeye başlayan çekirdek halindeki sınıflardı.

Taşraya gelince, Osmanlı'da tabakalaşmaya ilişkin en önemli değişiklik, devletin çoğunluğuna sahip olduğu İmparatorluk toprakları üzerindeki mülkiyet hakkını tasfiye etmeye başlamasıdır. Bu değişiklik, zaten, zorla el koyma ya da devlet görevlilerinin kendilerine bağışlanan *miri* toprakları [üzerinde mutlak mülkiyet hakkına sahip olunan] mülk'e dönüştürmeleri biçiminde önceden başlamış bulunuyordu.

19. yüzyılın başında mülk sahipliğinin artması iki ana kaynaktan beslenmekteydi. Birincisi, miri toprakların, hükümetçe, hazine açığını kapatmak amacıyla mülk olarak; ikincisiyse, mukataanın, alıcıya çok geniş hak ve yetkiler tanınarak, açık artırma yoluyla satışa çıkarılmasıydı [iltizam]. "Kaldırılan tımar topraklarının yeni mülk sahibi sınıfın eline geçişi, çoğunlukla bu tür satışlarla olmuştur. II. Mahmud ve onu izleyenler döneminde bu tür satışlar çok sık görülmektedir

Kendisine "tapu temessükü" adı altında bir belge verilen alıcı, kuramsal olarak, yasal özel mülkiyet hakkına sahip değildi; ancak gelirlerin kirasını tasarruf edebilirdi. Oysa, gerçekte, tasarruf hakları sürekli olarak uzatılır ve onaylanırdı. Tanzimat döneminin tarım yasalarının çoğundaki eğilim de, tasarruf hakkını özel mülkiyetten pek az farkı olan bir hakka dönüştürmekti. Devir ve kayıtlara ilişkin yönetmeliklerde yapılan değişiklikler, tapu temessükü belgesinin değerini artırmakta, bu belge giderek tapu senedine dönüşmekte, öte yandan yasalar art arda oğullar, kızlar ve diğer akrabalara miras hakları tanınması yönünde değiştirilmekteydi.

19. yüzyıl boyunca İmparatorluğun taşradaki topraklarının çoğunluğunu denetimi altına alan yeni bir özel toprak sahibi sınıf ortaya çıktı. Bu olgu, Balkanlardaki eyaletlerde, bu ülkeler bağımsızlıklarını kazandıktan sonra da sürecek olan sert toplumsal çatışmalara yol açtı. Batı ve Orta Anadolu'da ise, ağa tipini ortaya çıkardı. (Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*)

Bütün bu işlemler, ancak devletle ekonominin iç içe bulunduğu ve dolayısıyla, karın üretim mekanizmasını denetlemekle değil, devletin önemli makamlarını elde tutmakla doğru orantılı olduğu bir ekonomik yapı içinde mümkündür.

Jön Türkler Avrupa'da sürgün olarak geçirdikleri uzun yıllar boyunca, Batı'nın özgürlük ve eşitlik kavramlarından etkilenmişlerdi. İktidarı ele geçirdikten sonra, Mannheim'in kullandığı anlamda gerçekten "ütopyacı" olan yeni bir fikir ortaya attılar: *Halkçılık*. Sıradan insanı yüceltmek yeni bir tutumdu ve bu tutum Jön Türklerin iktidarda kaldıkları 1908-1918 yılları arasında kök saldı. Bu görüşe uygun olarak Jön Türkler yöneten/yönetilen ayrımını kaldırmaya çalıştılar ve iktidarlarının son yıllarında resmi mitolojide ülkenin efendisi olarak köylü, önemi giderek artan bir yer edindi.

Ekonomi ve Politika

Bir *ulusal ekonominin* kurulması, bir başka deyişle, Jön Türklerin "*devlet denetiminde bir sosyal devlet*" sloganı, bu fikrin kendilerine özgü türüdür ve devletçe yönetilen bir *ulusal ekonomi* ile gelişmekte olan girişimci sınıfı uzlaştırma çabaları, ilk günden bu yana Türk Ekonomisinin gelişimini niteleyen bir gerilime yol açmıştır.

Türk toplumu hala, yönetenle yönetilen arasındaki tarihsel ikiliği, devlet seçkinleri arasındaki ikili rekabeti ve en son olarak da girişimci olmak isteyenlerle iktidarı onlarla paylaşmaya yanaşmayanların ayrımını yaşamaktadır. Türk siyasetinin gizil toplumsal temelini oluşturan, işte bu çatışmalar olmuştur.

ŞERİF MARDİN'LE DİN VE DEVLET SOSYOLOJİSİ KONUSUNDA SÖYLEŞİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda ulema dediğimiz -benim kullanımında- daha çok devlete yakın olan, önemli resmi kurumlarda, medreselerde yetişmiş olan kimseleri düşünürsek. Bunlar icazet de almışlar, ruhsat da almışlar. Ama onların dışında başka kimseler de var.

Tekkede okunan kitaplarla ulema içinde okunan kitaplar arasında bazı farklar var. Tekkede daha çok edebiyat okunuyor. Dana çok Farsça okunuyor. Daha çok spekülâtif mistiklerin, mesela İbn-i Arabî'nin, kitapları okunuyor. İbn-i Arabî'nin kitapları okunduğu zaman ortodoks ulemanın tehlikeli saydığı yönler gidilebiliyor (her şey Allah'tan olduğuna göre ahlaksızlık da Allah'tandır gibi). 19. ve 20 yüzyıldaki İslam yenilikçilerinin tekkeye karşı koymaları biraz da bundan ileri geliyor.

19. yüzyıldan itibaren o zamana kadar pasif olan bir düşünce tarzı iki yönde de aktivist bir şekil almaya başlıyor. Bir tarafta ulema, İslam'ın bir kültür olduğu konusunda fikirler yaymaya başlıyor; İslam artık yalnız bir din değil, bir kültür bütünüdür fikri yayılır. İkincisi; tarikatların içindeki kimselerse "Artık mistisizmi bir tarafa bırakalım, iyiyle kötü arasındaki farkların ve Müslüman'a gereken sorumlulukların anlatılması zamanı gelmiştir" demeye başladılar. Şimdi sivil toplum konusuna dönersek, sivil toplum dediğim zaman bir geleneği kastediyorum. O gelenek bir protesto geleneği, devlete karşı protesto edebilme geleneğidir. Devlete karşı protesto edebilme geleneğinin Müslüman'ca bir dayanağının olması ise eski bir geleneğe dayanıyor. Sivil toplumu, protesto etme imkanı olarak görürsek, bu bize bir sivil toplumun karakterlerinden birine kapı açıyor. Sivil toplumun ikinci bir tanesi, hukuk bakımından işlerin kendi başına yürütülebileceği (Hegel anlamına) ve devletin de karışmaması gerektiği bir alan şeklinde yapılabilir. Bu anlamıyla da alırsak gene İslam'da bir sivil toplum ögesi var.

Türklerin Orta Asya'dan getirmiş oldukları bu devlet ve gelenekleri, kültür bakımından önceki bazı İslami geleneklerle pek iyi pekişmiyor. Toplumun yönlendirilme şekliyle Osmanlıların bu Orta Asya gelenekleri arasında bayağı çatışma var.

Sanıyorum, Türkiye'de en çok satılan kitaplardan biri, *Mürşid-i Müteehhilin* diye 1870'lerdeki , kadınlardan birinin yazmış olduğu küçük bir broşürdür. Şimdi bu broşür ne diyor. Bir Müslüman centilmen, kadınlarla olan ilişkisinde nasıl hareket eder? Şimdi bu var mı ilkokulda?

Din içinde olan insanlarda, samimi olarak dine giren insanlarda iki şey gördüm daima. Ama bu iki şey birbirinden daima ayrı ve birbiriyle birleştiremiyorum bunları. Bir tanesi anlaşılır bir dünya şablonu meydana getirmeye çalışır, yani dünya anlaşılabilirsin, daha doğrusu kainat anlaşılabilirsin. Ama bunun yanında insanın bazı spiritüel eğilimlerini tatmin eden bir izah da olsun. Bu iki çıkış noktası birbirinin aynı değil.

Batı'da olup bitenleri anlamak için zaman azlığı liseden başlıyor. Türkiye'de lise eğitimi diye bir şey yoktur: Hele felsefe anlamında hiç yoktur. Fransa'da lise öğreniminden geçmiş olan bir kimseye nazaran üniversiteye geldiğimizde, iki yıl gerideyiz. Marksizm'i anlamak için bence yalnız kitap okumak yeterli değil, bir de genel kültür olması lazım.

Geleneksel İslam ve Osmanlı kültüründe arenada karşı karşıya argüman teati edilir. Bir çok zamanlar padişahlar bir şeyin hakikatini bilmek istedikleri zaman, iki ayrı *reasearch papers* okumuyorlar. Adamları getirip orada münakaşa ettiriyorlar, böyle bir gelenek var.

Atatürk ve Türk Devrimi

ATATÜRK DEVRİMLERİNİ HAZIRLAYAN FAKTÖRLER (SİYASİ BATILILAŞMAMIZDA ÜÇ ENGEL)

Atatürk'ün devrimlerinin tümü arkasında yatan en derin ve kapsayıcı felsefi temel, insanın çevresi üzerinde hakimiyetini kurabileceği inancıdır.

İbn-i Sina'nın *Kitab-ül-İşarat Vettebihat* adlı eserinde görülen bu kuramın ana ilkeleri şunlardı: Dünya üzerindeki bütün olayları meydana getiren Allah'ın iradesidir, bu irade yeryüzünün

dışında teşekkül eder, fakat bir "varlıklar zinciri" vasıtasıyla yeryüzüne bağlanır. Bu varlıklar zinciri Allah'ın iradesinin bu varlıkları kademe kademe etkileyerek, yeryüzüne inmesini sağlar. Bu zincirin halkalarından biri göksel varlıklar, son halkası da insandır. Tıpkı irade ile olduğu gibi anlama kabiliyeti ve zeka da Allah'tan insanlara aynı şekli alan bir zincirle intikal etmektedir.

Zincirin ucunda bulunan insanın kontrolü altına alabileceği saha istendiği zaman daraltılabiliyordu. Bu kurumda insan iradesinin tesirli olan kısmından bahsetmek için kullanılan teknik felsefi, terim "irade-i cüz'iyye" idi.

Bu davranışın arkasında saklanan fikir şuydu: Osmanlılar dünya işlerini ihmal ettiklerinden dolayı değil din işlerini ihmal ettikleri için gerilemişlerdi. Böyle gittikçe nüfuzlu olan Ulema ideolojik planda da nüfuzunu kuvvetlendirmek istiyordu. İrade-i cüz'iyye'nin sahası daraltıldığı derecede Ulemanın söz sahibi oldukları saha genişliyordu.

19. asır düşünürlerimiz içinde akli en önemli kural olarak ele alan ve fikirlerini "akıl" etrafında billurlaştıran bir tek düşünür vardır, o da İbrahim Şinasi Efendi'dir. Böylece 18. asırda Avrupa'da aydınlık devrinin özünü teşkil eden rasyonellik akımının bizde 19. asırda bir tek gerçek temsilcisi olduğunu görüyoruz.

Atatürk, Batı düşüncesinin esasında yatan Rasyonalizm'i ve kendi çevresine hakim bir insan görüşü kabul etmekle bu ikiliğe bir son vermiştir ve düşünce kalıplarının o zamana kadar gemleyici özelliklerinden bizi kurtarmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi ile beraber gelmiş olan unsurlardan biri, İmparatorluğun gelir kaynaklarının kuruması ve devletin fakirleşmesiydi. Bu fakirleşmeyi, genel anlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nun, kapitalizm ismini verdiğimiz, çok belirgin nitelikleri olan bir gelişmeye iştirak etmemiş olması şeklinde kıymetlendirebiliriz. Avrupa'da ticaret gelişirken, büyük ticari örgütler teşekkül ederken, Osmanlı İmparatorluğu'nda iç ve dış ticaret önemini kaybetmişti. Avrupa 18. asrın sonlarından itibaren endüstri devrimi ismini verdiğimiz bir oluşun içine girmişken, Osmanlı İmparatorluğu'nda aksine mevcut mamul eşya yapan iptidai müesseseler zamanla ortadan kalkmıştı. Osmanlı İmparatorluğu böylece yalnız hammadde kaynağı olarak fonksiyon görüyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtelif müesseselerini birbirine kenetleyen ve onları ayakta tutan harç, gaza ideolojisi, devletin sınırlarını mümkün olduğu kadar genişletme çabasıydı. Bu itibarla, İmparatorlukta iktisadi faaliyet konusunda hakim zihniyet verimi arttırmaya değil, kılıcının hakkıyla yeni gelir kaynakları elde etmeye yönelmişti. ... Askerlerin Batı yöntemleriyle yetiştirilmesi, daimi olarak talim ettirilmesi ve kendilerine maaş verilmesi için yeni gelir kaynakları bulmak icap ediyordu. Başka bir ifade ile, bir taraftan devletin gelirleri azalırken diğer taraftan da giderleri çoğalıyordu. ... Müracaat edilen usuller mahduttu ve üç ana hal çaresi tarafında toplanıyordu: Osmanlı İmparatorluğu'nda bir zamanlar iyi işleyen ve asker temini ile yakından ilintili olan toprak sistemini eski haline getirmek, para basmak veya vergi yükünü arttırmak. Fatih Sultan Mehmet zamanında ... yeni askere ihtiyaç hasıl olduğu zaman, Padişah, sipahilerin adedini arttırmaya gitmişti. Sipahilerin askeri hizmetlerinin karşılığı ise nakit olarak değil, fakat kendilerine verilen bir vergi toplama imtiyazı ile veriliyordu. Buna *Timar* sistemi deniyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisat politikasında "verim" mefhumuna hemen hemen hiç ehemmiyet verilmediğini söyleyebiliriz.

Burada da Osmanlı sisteminde devletin toprak sistemine ve bu kanalla iktisadi hayata hakim oluşu mühim bir rol oynamışa benziyor. ... Batı'da büyük şehirlerin kendilerine şehir olarak verilmiş bazı imtiyazlar sayesinde gelişmelerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda benzerine rastlanmamaktadır.

II. Mahmud ve Abdülmecid zamanında girilen bu sanayileşme teşebbüsü kısa zamanda iflas etti.

Atatürk'ün iktisadiyata verdiği kıymeti biliyoruz.

"Yeni Türkiye devleti cihangir bir devlet olmayacaktır, fakat yeni Türkiye devleti iktisadi bir devlet olacaktır."

Devletçiliğin de yalnız zamanının değil, tarihin çözülmemiş sorunlarına teklif edilen bir hal çaresi olduğunu görüyoruz.

Cevdet Paşa ... halk arasında dolaşan dedikoduların tartışılması için toplanan bir divandan bahsediyor. ... Sultan Mahmud devrinin meşhur simalarından Halet Efendi şöyle bir hal çaresi teklif etmiş: "*Şimdi Okçularbaşı'ndaki berberin başı kesilsin.*" Divanda olanlardan birisinin "*Aman o benim berberimdir*" demesi üzerine Halet Efendi: "*Öyle ise başkasının başı kesilsin*" diye buyurmuşlar. Bu hadise, Osmanlı İmparatorluğu'nda Şeriatın teorik olarak temin ettiği garantilerin yanında, tatbikatta devlet adamlarının insan varlığına ne kadar az ehemmiyet verdiklerini anlatır.

Yeni Osmanlılar hürriyetten bahsederken belki biraz fazla romantik bir eda ile kavramı ele alıyorlardı, fakat "hürriyet"ten ne kast ettiklerini kesin olarak biliyorlardı: onlar için "hürriyet" Ali ve Fuat paşaların başında buldukları bürokratik seçkinler zümresinin baskısından kurtulmak ve onun yerine seçilmiş bir meclisi getirmek manasına geliyordu.

II. Abdülhamid'in devlet işlerinin yürütülmesine el koyması ile, Tanzimat devrinin özelliklerinden biri olan siyasi seçkin grubun elinden siyasi yetkileri alınmıştı.

Abdülhamid'in saltanatının ilk yılları ekonominin eskisine nispetle daha iyi olduğu bir devirdi. O zamanlar nispi bir refah ve bolluk vardı. ... Bu bakımdan Padişah Anayasanın yürürlükten kaldırılması, Mithat Paşa'nın öldürülmesi gibi hadiseleri unutturabilmişti.

ATATÜRKÇÜLÜĞÜN KÖKENLERİ

Atatürk, kendi sağlığında, bu odak noktalarını cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve inkılapçılık (devrimcilik) olarak vasıflandırmış, bunları "*Kemalizm yolu*" olarak adlandırmıştır. (Kongar)

Türkiye Cumhuriyeti'nde amaç edinilen yapıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısını karşılaştırmak gerekir. Bu karşılaştırma yapıldığında İmparatorluğun şu yapısal özelliklerini görürüz:

1. İmparatorlukta, tebaa padişaha (ve onun gücünü temsil eden kişilere) şahsi bağlarla bağlıdır (*Ubudiyet*).
2. Osmanlı İmparatorluğu, bir kültürler, dinler ve yöresel kümelenmeler mozaiğiydi. Din grupların içinde 20. yüzyılın ilk on yılına kadar Türklerin yalnız küçük bir üst tabaka okumuşlar azınlığı, ayrı bir tarihlerinin olduğu bilincindedir, geleceklerinin Osmanlılarınkinden farklı olabileceği konusunda bir düşünce daha gelişmemiştir (Bu bilinç 1890'larda gelişmeye başlar).
3. Osmanlı İmparatorluğu'nun temel felsefesi halkın idareye katılması değildir. Klasik Osmanlı devlet idaresi düşüncesine göre seçkinler -eğitim görmüş kimseler ve soylarında devletin emanet edilebileceğini göstermiş kişiler- devletin idaresini ellerinde tutmalıdırlar.
4. Osmanlı İmparatorluğu'nun başında bulunan padişah hem kamu düzeninin hem de dinin önderi sayılıyordu. Din adamları (Ulema) kurumsal ilişki dolayısıyla devlet idaresinde merkezi bir rol oynuyorlar, eğitim, yargı ve bir dereceye kadar idarecilik alanlarını tekellerinde tutuyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda bu yapı ancak bir dereceye kadar değiştirilmiş, Devlet dininin giremediği çevre alanlarda tarikatlar devletle halk arasında bir aracı rolünü üstlenmişti.

Atatürkçülük bu öğelerin yerine onların karşısını koymayı amaçlayan yaklaşımdır:

3. Ulemanın devlet katında, azalmış olarak olsa bile devam eden etkileri silinmelidir. Ulemanın halk önderliği rolüne bir son verilmelidir. Kişinin dünya görüşünü ulema değil müspet bilim şekillendirmelidir. İslam bir devlet fonksiyonu görünümünü kaybetmeli, herkesin şahsında şekillenen bir inanç şeklini almalıdır.
4. Türkiye Cumhuriyeti, bilumum Türk halkının-sınıf ayrımı devreye girmeden, "say'iyile" (çalışmasıyla) kurduğu bir yapı olacaktır. ... Seçilmesi gereken hedef "münevver" - "avam" (basit halk) ayrılığını kaldırıp halkın ihtiyaçlarını halkın katıldığı bir sistemle karşılamaya çalışmaktır.
5. Türkiye Cumhuriyeti'ni iktisaden kudretli olabilmesi için devletin şahısları geliştiremediği kaynaklar geliştirmesi, bu işi üstüne alması gereklidir.
6. Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısını temelden değiştirecek yeni bir toplum düzenini kuralı ve bu toplum düzeni statik bir halde tutmayıp zamanla değişmesini sağlamalıdır. Bu amaç Atatürkçülüğü Jön Türkler zamanında oraya çıkan düzenden belki en anlamlı şekilde ayıran öğedir.

Atatürkçülüğün Fikir Kaynakları

Bu fikirleri daha açık olarak zamanının toplum bilimleriyle pekiştiren Ziya Gökalp'tir. Gerek Atatürkçülüğün sınıfsız topluluk fikri, gerek Türklüğün zamanla oluşacak bir ideal olduğu fikri, Gökalp'e dayanır. Atatürkçülük uygulanması zamanla mükemmelleşecek bir öğeler bütünü olarak düşünüldüğü için, yorumlara açık ve Atatürk zamanından beri değişik olarak yorumlanmış bir dünya görüşüdür.

ATATÜRK VE POZİTİF DÜŞÜNCE

Pozitivizm'in temel tanımlarından biri, cansızları düzenleyen tabiat kanunlarının insanları ve insan topluluklarını da düzenlediğini ileri süren doktrin olduğudur.

Atatürk'ün bilim anlayışının ayırıcı özelliği bilimi toplumu şekillendirmek için kullanmak istemiş olması, bu açıdan pozitivizmin getirdiği anlamda hareket etmiş olmasıdır. ... Atatürk'ün şahsi başarısı, başkalarının bölük pörçük ve istemsiz olarak etkisinde kaldıkları bu unsurları bir noktada toplayabilmiş olması, hepsinden birden faydalanma yolunu bulmuş olmasıdır. Zeka ve anlayışı bu noktada apaçık olarak ortaya çıkar.

Atatürk'ün pozitivizm'inin belirgin kanıtları arasında "laik" tutumunu en başta saymak gerekir. Zira, "laik" anlayışın arkasında yatan bir temel görüş toplumsal mekanizmanın Tanrısal bir düzenleme sonucu olmadığı, bazılarına göre tabiat kanunlarına doğrudan bağlı olarak, bazılarına göre de kısmen bağlı olma sonucunda toplumun kendi kanunlarını üreten bir bileşim olduğudur. ... Atatürk bilim'i bir araç olarak kullanmayı Batılılığın en başta gelen özelliği saymakla birlikte dini bir araç olarak kullanmayı beğenmemektedir, reddetmektedir. İslam tarihi içindeki en çok eleştirdiği nokta Müslümanlığın en başından itibaren politik bir araç olarak kullanılmış olmasıdır. Atatürk devrinde bu tutum "tabii" değildi, bir çok kimseler için aksine, İslam'la sosyal düzen arasında doğrudan bir bağ vardı. ... Atatürk'ün beğenmediği, İslam'ın amaçlarına aykırı olarak tanımladığı özelliklerden biri, İslam tarihinde Allah'la kul arasına giren, Allah'ın emirlerini tefsir etme yetkisine dayanarak kişi üzerinde egemenlik kurmuş, kişiyi istediği tarafa iten pir ve şeyhlerin mevcudiyetidir.

"Efendiler ve ey millet, iyi biliniz ki, Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, mensuplar memleketi olamaz. En doğru, en hakiki tarikat tarikatı medeniyedir."

İlginç olan nokta Osmanlı devlet adamlarının bir kısmının da, en eski devirlerden beri, kontrolleri altına alamadıkları, devamlı olarak bir tür memur statüsünün dışında kalan pir ve şeyh gibi din adamlarına şüphe ile bakmış olduklarıdır. ... Osmanlı devleti, söylenenlerin aksine bir "teokrazi" değildi. Osmanlı devleti yalnız Şeriat'la idare edilen bir devlet olmamıştır. Şeriat'ın ötesinde, eski Ortadoğu geleneklerinden ve Orta Asya Türk devletlerinden kaynaklanan bir devlet görüşü (*devletin devlet olarak yaşamını sağlamanın en önemli öge olduğu fikri*) devlet adamlarının izledikleri ilkeler içinde önemli bir yer tutuyordu. Osmanlılar, devletin din adamları üzerinde etkinliğini sağlamak için din adamlarının maişetini devlete bağlamışlardı. Devlet, bu örgütün dışında kalan, ilahî güçlerle doğrudan bağları bulunduğunu iddia eden, geçimini devletten sağlamayan dinsel kişileri tam anlamıyla hazmedememiş, tehlikeli gördüklerini sürmüştü veya idam etmiştir. ... Bunun olumlu tarafı, Osmanlı devlet adamlarının devlet yararına olan bir politika benimsemekte -kaynağı Batı da olsa- sanıldığından daha az tereddüt göstermiş olmalarıdır. Batı karşıtı güçler ... statülerini kaybedecek olan meslek gruplarıydı. Tepki yukardan değil "aşağıdan" geliyordu.

Gerçekte, Tanzimat adını verdiğimiz 19. asır reform politikası -birçoklarının iddia ettiklerinin aksine- dinle devlet arasındaki kurumsal bağların çözülmesinde çok ileriye gidilen bir devirdir. Eğitim, Rüşdiye ve İdadiye gibi Batı modeline göre kurulmuş okullarla ve Mülkiye, Harbiye gibi yüksek okullarla Ulema'nın nispi tekeline alınmış, bir sivil idareci sınıfı kurulmuş, mahkemelerde Şeriat'ın hükmü hissedilir şekilde daraltılmıştı (*Shaw ve Shaw, 1977*).

19. yüzyıl Osmanlı düşüncesini belki en derin bir şekilde etkileyen unsurlardan biri okul sistemindeki değişiklik olmuştur. ... Orta Zaman okulları bunun tam aksine bir sistem üzerine kuruludur: kitap bulmak zor olduğundan hoca kitabı "hıfzetti" ve bildiğini öğrencilerine not şeklinde intikal ettirmektedir. ... Kitabın herkese açık bir kaynak olmasının ilk sonucu, kitapta ileri sürülen belli başlı tezin daima eleştiriye açık olmasıdır. Böylece kitap eleştiri olasılığını artırır.

Durkheim'in fikirlerini -gene çok basite indirgeyerek- şöyle açıklayabiliriz: işbölümünün az geliştiği toplumlarda topluluğu bir arada tutmak için topluluğun üzerinde bir değerler kümesinin egemen olması gerekir, herkesin bunları kabul etmesi ve içermesi topluluğun çalışmasını sağlar. Buna Durkheim "*mekanik tasanüt*" diyor. Fakat modern devirlerde işbölümü geliştikçe dıştan empoze edilen değerlerin yerine "*işbirliği ahlaki*" geçti. Bu toplulukta görülen "*tesanüt*", "*organik tasanüt*"tür (Giddens).

Bu fikirler ... Türkiye'ye Ziya Gökalp'in yazılarında girmiş ve çok etkili olmuştur.

Auguste Comte, Durkheim ve Atatürk müşterek bir sorunla karşılaşmışlardır: laik toplumsal işbirliği ahlakını düşünmek ve kurmak bir şeydir, laik ahlaki insanların ruhunu kapsayan kalıcı bir güç olarak yaşatmak başka bir şeydir. Çağdaş semboller sosyolojisi bu ikinci aşamanın sürecinin -çapraşıklığı dolayısıyla- son derece zor olduğunu göstermektedir. Atatürk'ün laik bir toplum pekiştiricisi kurmaktaki başarısı bu açıdan da değerlendirilmelidir.

YENİLEŞME DİNAMİĞİNİN TEMELLERİ VE ATATÜRK

Giriş

Kişiliğimizin ötesinde bir varlık olarak beliren, değerlerine kendimizi uydurmak zorunda bulunduğumuz bir "topluluk" ta yaşadığımız biçimindeki anlayış, biyolojik yeteneklerimizin doğrudan ürünü değildir. "Toplum" kavramı, geçmiş birikimlerle bize geçen bir benzetme, bir teşbih'tir. Belleğimizde taşıdığımız ve günlük toplum işlerimizi bir dereceye kadar düzenlilik içinde yapmamızı olası kılan bu benzetme de, yine, içinde yaşadığımız toplum koşullarının biçimlendirdiği bir üründür.

Bir toplulukta az çok paylaşılan bir amaçlar bütünü bulunduğu ve bu amaçların zamanla değiştiği gerçeği bütün toplumların süregelmesini sağlayan etkenlerdir.

Yasalar, sosyal değerler, gelenekler, efsaneler, son olarak da toplumun kendi hakkında düşündükleri, yani tarih, belirli bir topluluğun ne gibi niteliklere değer verdiğini kişilere anlatır, bunları onlara yansıtır; onlarda bu görüntünün canlı tutulmasını sağlar, kişilerin davranışlarını bu öğelere göre biçimlendirmelerini gerçekleştirir.

Bürokratik davranışın, gizli, kimsenin gözüne çarpmayan bir temeli vardır. O da, kağıt üstünde düzenlilik sağlamak uğrunda, toplumsal gerçekleri "hasır altı" etmektir. ... Bürokratik davranış hep düzenlemeye yöneliktir ve bunun karşısına çıkan gerçekleri "kuraldışı" saymak eğilimindedir.

"Reformcu"yu, kendi toplumunda ortaya çıkan bazı itici güçlerden yola çıkarak toplum kavramına yeni bir biçim vermek isteyen kişi olarak tanımlamıştık. ... Kurulması istenen topluluk bir "tasarım", bir "tasavvur"dur ve tıpkı "sosyal adalet" teriminde olduğu gibi genel kavramlarda anlatılmak zorunda kalınan "proje"lerden ibarettir. Bu iki uçlu belirsizlikten; yani toplum imgesinin bir "benzetme" ve toplumu değiştirme isteğinin bir "proje" olmasından dolayı, reform hareketlerini incelemek bir çoğunun sandığının tersine metodolojik zorluklarla dolu bir araştırma alanıdır. ... Atatürk reformlarında bulduğumuz ve reform sürecine yaklaşımda bir başlangıç saydığımız dört sosyal veri üstünde durarak bu reformları ortaya çıkaran genel dinamiğin bir kaba "şema"sını çizmek istiyoruz. Bu dört "sosyal veri"yi şöyle tanımlayabiliriz:

1. Kişilerin otoritesi üstüne kurulu bir onur anlayışından kurallar ve yasalar üstüne kurulu bir onur anlayışına geçiş.
2. Evren düzenini anlamada dinden, "pozitif bilim" anlayışına geçiş.
3. "Avam-havas" ayrılıkları üstüne kurulmuş bir topluluktan "halkçı" bir topluluğa geçiş.
4. Bir ümmet topluluğundan bir ulusal devlete geçiş.

I. Osmanlı Sosyal Düzeni ve Reform

Osmanlı bürokrati, "nizam-ı alemci"dir, toplumu biçimlendirmeye alışkıdır. ... Ancak, Osmanlı topluluğunda "nizam-ı alem" ciliğinin amacı toplumu değiştirmek değil, toplumun dengesini sağlamaktır. Amaç, toplum biçimini elden geldiği kadar değiştirmeden sürdürmek olduğu için, bu topluluğa yenilik getirmek kolay değildir.

A. Osmanlı Yapısının Toplumsal Özellikleri: Patrimonyal Bürokrasi

İmparatorluğun toplumsal özelliklerini iyi anlatan bir şema, "patrimonyal bürokrasi" adı verilen topluluk türüdür.

Patrimonyal yönetimlerde, *meşruiyeti* hükümdar temsil eder. Hükümdar, otoritesini, ülke düzeyine dağılmış, oldukça özerk bir feodal sınıf yoluyla değil, gelecekte kendine bağlı bir "patrimonyal bürokrat" sınıf aracılığıyla sağlar. Bu sınıfın Osmanlı Devleti'nde iki kolu vardır: Biri askeri güçlerden, ötekisi "sivil" memurlardan oluşur. Bunlara devlet emrinde oldukları söylenebilecek *din adamları* da eklenebilir.

Patrimonyal yönetim, herhangi bir kümelenmeye göz yumduğu anda kolayca yara alabileceği için, çabalarını topluluk üstündeki denetimini korumaya çevirmiştir. ... Osmanlı Devleti, toplum içindeki grupları tasnif eder, her birine kendi biçtiği bir "rol" tanır, bu grupların önderlerini topluluğun hareketleri açısından kendine karşı sorumlu tutar; grupları ve kişileri kendine göre çizdiği bir toplumsal "yapı" planına yerleştirir.

Din adamları (ulema), geçimlerini devletin denetlediği kaynaklardan sağlarlar. Bu açıdan, *İlimiye* (ulema'dan oluşan kurum), Batı'daki "kilise"ye benzemez. Batı'da kilisenin devletinkinden ayrı bir hiyerarşisi, geniş toprakları, zengin kaynakları vardır. ... Devlet, bununla kalmayarak, İslamcı inancın biçimini de denetler. Devlet dışında beliren dinsel odak noktaları kovuşturulur ve bastırılır. "Ayrımcı" sayılan "Şih"lar devletin erişebildiği yerlere sürülür ya da idam edilir. Şii-Alevi kümesine "beşinci kol" olarak bakılır.

Osmanlı bürokratlarının üstlendikleri bu koruma işlevinin formül olarak açıklanma biçimi, *Din Ü Devlet*'tir. Burada "din" başta gelir, oysa asıl korunmaya çalışılan *devlettir*. Bunun da meşru,

"Müslümanlığa sığın" bir savunması vardır: Güçlü bir devletin koruyucu gücünden yararlanamayan dinin sürekliliği de sağlanamaz.

B. Tanzimat'la Gelen Yeni Görüş

Tanzimat'tan önceki devleti kurtarma çabaları Osmanlı askeri gücünün yenileştirilmesi zorunluluğunun anlaşılmasıyla biçimlenmişti. Tanzimat'ın özelliği bu anlayışa yeni bir eksen katmış olmasıdır. Askeri reformun yapılabilmesi için düzenin idari, hukuki ve iktisadi yapısında da yenilik gerekmektedir. ... Tanzimat bir yandan laik Batı kurumlarını yerleştirmeye çalışırken, öte yandan imparatorluğun "dinsel" yapısından vazgeçememiştir. ... Ziya Gökalp... Tanzimat'ın yadsınamayan başarılarını arka plana iter. Tanzimat hareketinin 1839-1876 yılları arasında ne kadar çok iş gördüğünü ve imparatorluğun kurumlarını laikleştirmekte ne ölçüde ileri gittiğini gözden geçirir. Ulema'yı, eskiden hemen hemen tekelleri altına aldıkları bir yargı mekanizmasının arka planına itmek, karma bir hukuk sistemi uygulanan yeni bir yargı yapısı ortaya çıkarmak, (Abdülhamid döneminde) sivil bir hukuk okulu kurmak ve Batı yargı geleneklerini anlayan bir yargıç sınıfı yetiştirmeye başlamak, dava vekilliği ve savcılık kurumlarını ortaya çıkarmak, Tanzimat'ın laikleşme üzerinde ne kadar durduğunu anlatan adımlardır. Eğitim kurumlarının tekeli ellerinde tutan *ulemayı* bir yana iterek, sivil bir eğitim sistemi geliştirmek, sivil öğretmen okulları açmak, bugünkü orta ve liselerin karması olan *rüştiyeleri* ülke yüzeyine yaymak, sonraları (yine Abdülhamid'in söz edilmeyen bir başarısı) askeri okul sistemini yeniden kurarak yetişen "*mektepli*" subayların sayısında önemli bir artış sağlamak, vilayet merkezlerinde askeri ve sivil liseler açmak da Tanzimat ve sonrasında eğitim düzeyinde gösterilen ilerlemelerdir. Son olarak, bir yargıç yönetici karışımı olan '*kadı*'nin yerine, Türkiye'nin çağdaş yönetim sistemine çok benzeyen bir sistemin ortaya çıkarılması, Tanzimat'ın geliştirdiği bir başka önemli yeniliktir. Bunların tümü, *laikleşmeye* doğru atılan önemli adımlardır.

Tanzimatçılar arasında bu kadar kısa bir dönemde böylesine Batı kurumlarına yandaş bir tutumun gelişmiş olması, Osmanlı devlet geleneğinin pragmatikliğine ve *nizam-ı alem*'ciliğine verilebilir.

1. Yeni Bir Onur Anlayışı

Tanzimat yeni bir uyruk kavramını geliştirmiştir.

Çağdaş toplumlarda devletle olan ilişkiler de yasalara göre düzenlenir.

Patrimonyal tipli devletlerde yasaların rolü çok daha sınırlı ve belirsizdir, bundan dolayı yasanın yerini çok zaman kişiler arası özel anlaşmalar alır. ... İyi memur "tavsiye" ile seçilir. Memur olarak çalıştırılacak kimse sınavla değil, bir "*kalem*"in (büro'nun) başında bulunan prestijli ve deneyimli bir memura "*çırağ*" edilip onun *dizinin dibinde* yetişerek, 12-13 yaşlarında mesleğine başlar. ... Bu ilişkide genç memur kendini yetiştirmiş olana "*medyun-ı şükran*"dır. Bu kişiyi daima kendinin "*pir*"i sayacaktır, ona saygı gösterecektir. ... Yetişen kimsenin yetiştirene olan bağı, devlet yapısının üstüne dayandırıldığı genel bir sistemin parçasıdır.

Bunun ilginç bir başka örneği "*devşirme*" usulüdür. Aile bağlarından genç yaşta koparılan birisi, asker ya da saray memuru olarak yetiştirilmeye çalışılır. O kimse devlete "*kul*" olmuştur.

Hükümdarlar da kendi sistemlerini perçinleştirmek için yasal kurumlardan çok, insan ilişkilerini kullanırlar. Yüksek memurlarına ve vezirlerine dağıttıkları *nimet*lerle onları kendilerine bağlamaya çalışırlar; bir başka bağlama biçimi, *nisak* (anlaşma) ya da yemin'dir. ... *Pirine* kul olmak, onursuzluk değildir, çok aranan bir nitelik olan "vefa"dir: İyi memur vefakar memurdur. ... Gerçi insan, Allah'ın bir yarattığı olduğu oranda korunmuştur, saygıya değerdir. Fakat bu saygı bugünkü sistemlerde olduğu gibi yasaların güvenceye aldığı bir konu değildir. Tek güvence, kurulmuş olan-insan ilişkilerine uyulmasına, *padişahın, pirin* ya da "büyük"ün, "küçük"ü koruma ilkesini bağlayıcı saymasına dayanır. İşte, Gülhane Hatt-ı Hümayunu kişi haklarının bazılarının (yaşama, mülkiyet, onur gibi) düzenleyici yasalarla korunacağını, çok açık değilse de yine anlaşılabilir bir biçimde dile getirmesiyle, yeni bir insan hakları ve onurluluk anlayışı getiriyordu.

Tanzimat'a karşı ilk protesto... Tanzimat düzenlemelerini getiren devlet adamları, yalnız kendi yaşam, mal ve onurlarını güvenlik altına almışlardı. *Yeni Osmanlılar* olarak tarihe geçen bu aydınlar, devlet adamlarının egoistliğini açıklamaya çalıştıklarında, iki noktaya takılıyorlardı:

1. Söz verilen yasalar *rejiminin* kum bir vaat olarak kalması, bir kurumsal sorundu. Yeni Osmanlılar, yazılı bir anayasanın kabul edilmesini ve bir parlamentonun oluşturulmasını istiyorlardı.

2. Yeni Osmanlılara göre, Tanzimat'ın ikinci bir eksikliği, bir temel felsefeye dayanmamasıydı. ... Yeni Osmanlılara göre Tanzimatçılar Osmanlı sisteminin temel felsefesini oluşturan İslamcı dünya görüşünü bir yana atmışlar, böylece Tanzimat reformlarını çürük bir temele oturtmuşlardı. Oysa, onlara göre, İslamcı ilkeler demokratik bir sistemin de felsefesini oluşturabilirdi.

2. Milliyetçilik Akımı ve İslamcılık

1878 tarihli Berlin Muahedesi'nden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni çizilen sınırları içinde Müslüman uyruğun eskisine oranla çok daha büyük yüzde oluşturuyordu. Padişah o zamana kadar ortak bir eksen çevresinde toplanamayan Osmanlıları şimdi belki İslam inancı çevresinde toparlayabileceğine inanıyordu. ... Padişah İslam'ı, son derece ilkel kalmış bazı uyrukları için bir tür onları topluluğun amaçlarına yöneltmeyi kolaylaştırarak etken olarak kullanmak istiyordu, böylece kendi kişiliğinin ekseni olduğu bir *devlete bağlılık* yaratmaya çalışıyordu.

19. yüzyıl, Batı'da milliyetçiliğin geliştiği dönem olmuştu. ... Birçok ülkeler aynı "millet"i içine aldıklarını ileri sürdükleri bir sınır genişletme politikası uyguluyorlardı. Bazı ülkeler kendi milletlerinin dağınık ülkelerde bulunduğunu öne sürüp, bunları birleştirme çabalarına girişmişlerdi. Rus aydınlarının ve bazı siyaset adamlarının kendi Slav *milletinden* olduklarını öne sürdükleri toplulukları egemenlikleri altına almaya yönelik ve Balkanlar'da çok etkin olmalarıyla sonuçlanan ideolojilerine *Pan-Slavizm* adı verilmişti. Padişah'ın dış ilişkilere yansıyan İslamcı politikası olan *Pan-İslamizm* de böylece Pan-Slavizm'e de bir karşılık veriyordu.

Osmanlılar için Türk, Çerkez, Arap gibi tanımlamaların, Müslümanların aslen nereden gelmiş olduklarını anlatması dışında bir önemi yoktu. ... Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde birliği sağlayacak "bayrak"ın "Müslümanlık" olduğu inancı, 1870'den sonra güçlü bir düşünce akımı olarak belirmeye başladı. ... İslamcılık birtakım "örümcek kafalı" hocaların direnişinin ürünü olmaktan çok, beliren bazı siyasal sorunlara bulunmuş pragmatik bir yanıtı. İmparatorluk parçalandıktan sonra bu yanıtın önemi kalmadı ve İslamcılığın önemli bir tutamağı az çok

kendiliğinden ortadan kalkabilirdi. Atatürk'ün buradaki başarısı bu görüşün hala geçerli olduğunu söyleyen, realizmden yoksun bazı kimselerin karşısına sistematik olarak çıkmış bulunmasıdır. Bu, Atatürk'ün özel vurgusudur.

3. İttihat ve Terakki

Abdülhamid döneminde etkili bir sansürün düşünce ortamını tahrip ettiği doğrudur. Abdülhamid döneminde hiçbir gelişme sağlanamadığı görüşüye yanlıştır. ... Abdülhamid'in, saltanatının başında, bir yabancı büyükelçiye gösterdiği reform planlarının hemen tümünü gerçekleştirdiğini belirtmiştir.

Sultan Abdülhamid'in üstünde en çok durduğu konu, Yeni Osmanlı yandaşı Süleyman Paşa tarafından ilk adımları atılan subay yetiştirme sistemini çağdaşlaştırmaktı. Bu amaçla Almanya'dan danışman olarak getirilen Von der Goltz "Paşa'nın tam bir başarı elde ettiği söylenebilir. ... Sistemin temelinde, daha genç yaşta bir kişiyi askeri değerlerle yoğurmak gibi bir ilke yatıyordu.

Askeri Tıbbiye'nin pek sevilen müdürü Marko Paşa ... Askeri Tıbbiye'de *Avrupalı* bir yönetim geliştirmiş, okulda "yeni onur"un gerektirdiği kurumların yerleşmesini sağlamıştı. Marko Paşa'nın yönetiminde bilimsel başarı, entrika ve kayırmadan ayrı tutularak bir ödüllendirme ilkesi olarak kurumsallaşmıştı. ... Marko Paşa'nın 1888'de ölümünden sonra bu sistem giderek bozuldu.

O yıllarda Padişah, okulların dışında da gene bir muhalefet akımının biçimlenmesinden çok korkmuş, kendisine eski sistemin ilkelerine göre, minnet bağlarıyla bağladığı insanların sayısını çoğaltma yoluna gitmişti.

"Eski onur" sisteminde bir "büyüğü"nden bahşiş kabul etmek olağan bir şeydi. Bu tutum kolaylıkla başkalarından rüşvet de kabul edilmesine kapı açabiliyor, "irtikab"a dönüşebiliyordu.

Von der Goltz Paşa'nın özel merakı olan subayların bir ülkenin seçkini oldukları temasının öğrencilere her fırsatta tekrar edilmesi. Öğrenci üniforması, okulun "ideoloji"si ve okulun "esprisi". Bütün bunlar Harbiye'yi "kalem"den çok ayrı bir kuruluş olarak tanımlamamızı sağlar. Harbiye, "sınırları kapalı" bir "total kurum"dur. Total kurumun içinde bulunanlar da çok daha kolayca bir grup, bir topluluk olarak harekete geçebilirler.

II. Yenileşme Dinamiğinin Temelleri

Ütopya, aradığımız, beğendiğimiz, özlemimizi çektığımız ilkelerle hareket eden ideal toplumu amaçlar ve yansıtır.

Gerçek ütopyaacı, toplumun bütününe değişmesini gözleri önünde canlandırabilen kimsedir.

Atatürk, ütopyasını gerçekleştirebilmiş nadir insanlardandır. En büyük başarısı da -belki- bu noktada toplanmaktadır.

A. Ütopyacılık ve Kitap

Sosyologlar "anlatım"a bağlı bilgidен "kitap"a bağlı öğrenime geçişin bilişsel yapımızda temel bir aşama olduğunu belirtirler.

Tanzimat'ın yapısal unsurları Atatürk'ün dünya görüşünün genel ilkelerini sağlamışlardır. Bu yapısal unsurların ortaya çıkardıkları değerler arasında, en başta "yeni onur"u saymak gerekir.

Atatürk'ün Cumhuriyet Türkiye'sine getirdiği yeniliklerin en başında, eski kişisel ilişkiler dünyasının ortadan kaldırılıp yerine gayr-ı şahsı mekanizmaları yerleştirme özlemi gelir. ... Atatürk'ün, "ideal Türkiye" sini, kişisel ilişkilerin değil, kurum ilişkilerinin yani yeni onurun egemen olduğu bir Türkiye olarak düşündüğü açıktır.

B. Pozitif Bilim

"Onur" arayışı Atatürk reformlarının derin temelini ortaya koyuyorsa, bu reformun tanımladığı formül de "bilim"dir. Bu açıdan, Atatürk birçok 19. yüzyıl düşünürleri gibi "bilim"e olumlu bir "ahlaksal" değer bağlamıştır. Başka bir deyişle, bilimle yolunu ışıklandıran kimsenin yanlış yola düşmesi olası değildir.

1890'lar kuşağının bir özelliği de, "bilim"e vermeye başladığı önemde toplanıyordu. ... 1890'lardan itibaren bilim birçok Osmanlı aydını için sansürden kaçmanın yolu olmuştu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk büyük aydın kaybı Çanakkale'de oldu. Yüzlerce yetişmiş aydın savaşta öldü. ... İkinci bir kayıp imparatorluk parçalanınca ondan kopan topraklarda kalan aydınlardı. Son olarak, Ankara egemen duruma geldiği zaman İstanbul aydınları bir ölçüye kadar saf dışı tutuldu. Bürokrasi aynı düzeyde kayıplara uğramadı, aşırı fire vermeden yeni devletin yapısına aktarıldı. Böylece, yeni devletin merkezinde yeniden bir bürokratik küme oluştu.

Asıl sorun "pozitif" bilimi, daha girmediği, etkinliğini göstermemiş olduğu bakir topraklar üstünde, İstanbul'un doğusundaki insanlar üstünde etkin duruma getirmektir. Anadolu tarikatların, küçük kümelerin, yerel geleneklerin egemenliğini sürdürdüğü bir alandı, sorun onu "pozitif bilim"e inandırmaktı. Bu inandırma da yıpranmış, azalmış, bir bölümü küskün bir aydınlar grubuyla yapılacaktı. İşin zorluğu burada toplanıyordu.

Ana sorun, "bilim"in temel öge olarak, "din"in yerine nasıl geçirilebileceğiydi. Din, Anadolu insanında evrenle bağlantılı en yüksek meşruiyet kaynağını oluşturmuştu. Atatürk'ün evreni ise doğa yasalarının evreniydi. ... Atatürk'ün doğa yasalarını Cumhuriyet'in temel felsefesi niteliğine getirme çabası, bilimi bir "uygar din" ya da "civil religion" olarak gördüğünü kanıtlar. Yani Atatürk'ün dini toplumsal bir olgu saydığını ve bilimi, dinin bu toplumsal işlevinin yerine koymak istediğini gösterir. Bu noktada Atatürk gerçekten bir çok arkadaşlarından daha derin ve çok daha cesur biçimde düşünüyordu.

C. Halk

Patrimonyal yönetimlerde uyruklar vardır ve bir "halk"ın varlığından söz etmek zordur. ... Osmanlı İmparatorluğu avam-havas, yani "seçkin-düşük tabaka" ayrımı üstüne kurulmuştur.

İmparatorluğun kuramsal kökünün kişiler arası ilişkiler olması bunu pekiştirmektedir, zira kişiler arası ilişkiler olarak sözü edilen öge, aslında seçkinler arası ilişkidir. Bunun dışında, imparatorlukta bir halktan söz açılmayışının bir başka nedeni, imparatorluğun yönetim sisteminin "din grupları"na göre düzenlenmiş olmasıdır. Bunlara cemaat denir.

D. Ütopyacılık ve İdealizm

Ziya Gökalp için gerek "*millet*" gerek "*halk*" varolan bir şey olmaktan çok, ancak "*rüşeym*" halinde bulunan, ama daha "kendini idrak edecek", öz benliğine zamanla kavuşacak bir nesneydi.

Aslında bu tipte bir düşünce, yani varolan toplulukların aslında öz benliklerine kavuşmamış görüntüler olduğu görüşü Avrupa'da 18. yüzyılın sonuna doğru ve 19. yüzyılın başında büyük bir rağbet görmüştür. Buna "*idealizm*" deniyordu. Rousseau'nun ortaya attığı "*milli irade*", bu idealizmi esas ögesi durumuna getirmiştir. ... *Milliyet* bazı işaretleri varolan, fakat sürekli çabalarla bulunması ve ortaya çıkarılması gereken bir olguydu.

"Halk", demokratik bir sistemde, egemenliğin zorunlu kaynağıydı. Zengin, yoksul herkes, "halk"tı. ... Gökalp'e göre halk içinde sınıflar yok, meslek grupları vardı. Bundan dolayı Türkiye'de sınıf konusu gerçek bir sorun değildi. ... Gökalp'in bu yaklaşımı, konuyu, "ilerde biçimlendirebilecek bir toplum yapısı", "varılması gereken bir ideal" olarak tanımlandığı zaman çok daha anlaşılabilir bir nitelik almaktadır.

Halkçılık, Türk toplumunda, "*rüşeym*" olarak vardır. Aristokratlık Türklere hiçbir zaman tutmamıştır.

Türkiye'de 1924 Anayasası'nın kurduğu rejimin zamanla bir tür başkanlık rejimine dönüştüğü yadsınmaz.

E. Ulusal Devlet ve İdeolojisi

Osmanlı İmparatorluğu, *cemaatler* üstüne kurulmuş bir devlettir. İmparatorluğun parçalanması, bunun yerine çoğunluğu Müslüman-Türk bir birimin geçmesini sağlıyordu.

Ziya Gökalp'e ... göre, ulusal varlığın özü paylaşılan bir *kültür*dü. Bu kültürün paylaşılması, aynı eğitimin, değerlerin ve heyecanın paylaşılmasıydı. Böylece, *millet*, aynı eğitim almış, aynı dili konuşan, aynı duyguları, idealleri, din ve ahlak öğelerini ve estetiği paylaşan kişilerden oluşmaktaydı.

Atatürk'ün görüşü, bir *Cumhuriyetçi* rejimin Osmanlıların "*şan*"ı ile desteklenemeyeceğiydi. Tarihin Cumhuriyet kuşaklarına sağlayacağı "*benlik*", başka bir kaynaktan gelmeliydi. ... Cumhuriyet kuşaklarının tarih anlayışı, Osmanlı öncesi Türklerin başarılarından kaynaklanacaktı.

Atatürk'ün bu konudaki mantığı, daha sonraki yıllarda birçok Üçüncü Dünya devleti tarafından izlenmiştir. Daha dün bıraktıkları rejimlerin ötesine geçmeyi isteyen rejimler ya ilerde ortaya çıkacak olan ideal rejimi bir destekleme ögesi olarak görüntülemek ya da uzak tarihlerden esinlenmek zorundadırlar.

ATATÜRK VE İNKİLAPLAR MÜNASEBETİYLE

Atatürk'ün hareketleri ile açık bir tezat teşkil eden Enver Paşa'nın tutumu, Atatürk'ün ne kadar büyük bir realist olduğunu bariz bir şekilde ortaya çıkarır. Enver Paşa'nın beynelmilal alandaki

Ütopya sevdasının Atatürk tarafından katiyetle reddedilmiş olması, mevcut şartları daima kaale aldığını gösterir.

Atatürk, her yaptığı ileri hamleden sonra durmasını bilmiş ve ancak etrafı yokladıktan sonra ulaşılabilecek gayeyi yeniden tesbit etmiştir.

Atatürk devrinin hususiyetlerinden biri de Atatürk'ten fazla Atatürkçü olanların geniş sayısıdır.

İnkılap devrinde çıkan inkılap ucubelerinin bir çoğunun sebebini, müesseseseleşmiş dalkavuklukta bulmak mümkündür. ... İnkılap hareketinin yalnız Atatürk'e değil, etrafındakilere de mal edilmesi lazım geldiği şeklindeki yeni moda iddiaların külliyen reddedilmesi zamanı gelmiştir. Atatürk bu muhitin yardımını görmemiş, aksine, çoğu zaman bu muhitin teşkil ettiği Osmanlı bürokrasisi kalıntılarının kurbanı olmuştur. Atatürk'ün inkılaplarının, müessesesevi itiyatlarının tesiriyle primitif bir *mitos* haline getiren bu bürokratlar sayesinde, Atatürk'ün temel sağduyusunun mahsulü olan inkılaplar bir irreel peri masalı havasına bürünmüştür.

Osmanlı İmparatorluğu devrinde köylü, fakir, cahil en basit haklardan mahrum, zavallı bir mahluktu. Devlet ve hususi şahıslar tarafından asırlarca istismar edilmiş, posası çıkmıştı.

ATATÜRK, BÜROKRASI VE RASYONELLİK

Toplumunu bir bütün olarak görüp de onu bir bütün olarak değerlendiren ve tümüyle yenileştirmek isteyen kişi, hele çözüm yollarını da, gene nispeten tutarlı bir bütün olarak sunan kimse, bugünkü sosyolojinin teknik tabiriyle *ütopyacı* müstesna bir insan tipidir.

Bu gibi şahıslarda, bir kere, genetik yapıdan gelen bazı özellikler buluruz: zeka, anlama, kavrama potansiyeli gibi. ... Şahsiyet dinamiği ile toplumsal dinamiğin birleştiği yerdeki unsurlardan biri de sosyalizasyon adım verdiğimiz çocuğa toplum değerlerinin aktarılması sürecidir. Buradaki intikal sürecinin özellikleri de, bazen toplumu olduğu gibi kabul eden, bazen de toplumu eleştiren kimseler ortaya çıkarır. ... Tezim, Atatürk'ün kişiliği, zekası ve hassasiyetiyle, grup davranışı olarak şekillenen, kendisini de etkilemiş olan genel bir eğilimi ileriye götürmüş olduğu, ona kendi özelliğini katarak yeni bir şekil verdiğidir.

Toplum değişmelerinin önemli bir yanı bu değişmelerin beraberinde getirdikleri değer uyumsuzluklarıdır. ... Birinci nokta, Atatürk'ün Abdülhamid Türkiye'sine istihfafla bakışında akranı olan bir grup insanın genel bir rahatsızlığını aksettirdiğidir. Bu guruba, en genel anlamında, *mektepliler* ve bu arada, "*mektepli subaylar*" diyebiliriz.

Yapılan her araştırma, Abdülhamid devrinin bir açıdan önemli bir modernleşme devresi olduğunu daha açık bir şekilde göstermektedir. ... "Kızıl Sultan"ın devrinde devlet yapısının farklılaşmasında ilerlemeler kaydedildiği bir gerçektir. ... Bu değişim, tümüyle, Max Weber'in "*patrimonial bürokrasi*"den rasyonel bürokrasiye geçişi kavramıyla anlattığı bir süreci çok andırıyor. Weber'e göre, modern bürokrasi, daha önceki devirlerde de belki nüve halinde olan, daha tam yapısıyla ortaya çıkamayan, bazı özelliklere prim vermiş, onları açık ve seçik olarak ortaya çıkarmıştır.

Bu gelişme iki ana ilkeye dayanır: modern toplumun idare mekanizmasındaki "hukukilik" vasfı ve gene modern idarenin gösterdiği farklılaşma, uzmanlığa yönelme. ... Artık eskisine nispetle şahsi kararlar önemini gittikçe kaybetmektedir. İkincisi, devlet işleri de gittikçe bir ihtisas konusu olmakta, bakanlıklar ayrılmakta, bakanlıkların içindeki bürolar ise uzmanlarla dolmaktadır.

Fakat Abdülhamid devri bir diğer bakımdan çok kesif bir şahsın hükmetme, kayırma ve tercih rejimi olduğundan "Sultani" bir idare tarzı Tanzimat'ın başından beri Türkiye'ye getirilen birçok müessesenin "Weberien" diyebileceğimiz gerekleriyle uyumsuzluk halindeydi.

Abdülhamid devrinin getirdiği yenilikler arasında ... önemli bir gelişme de askeri eğitim reformudur.

Harbiye'ye ve askeri idadilere ilave olarak, 1870'lerin sonundan itibaren askeri rüşdiyelerin kurulmuş olmasıdır. Askeri eğitim, böylece, ilkokulun devamıyla ortaokul arasında bir nitelik taşıyan bu eğitim kurumlarına kadar gelmişti. Askeri rüştiyeye giren bir öğrenci, aynı okul sistemine devam ettiği takdirde ihtisas dalına 8 ila 12 yıl arasında askeri okullarda kalabiliyordu. Bunun anlamı, kişinin kendi aile muhitinin tesirlerinden sıyrılıp yeni bir alemin tesiri altında kalmasıdır. ... Çocuklarını askeri okullara gönderen bu türden aileler, hayatta zorluklarla karşılaşmış, aile yapısını güçlülükle sürdüren ailelerdi. ... Böyle ailelerden gelen öğrenciler için aileleriyle teması devam ettirmek, ulaşım bakımından güç ve pahalı bir işti. Bütün bu özelliklerin sonucu olarak ailenin norm aktarıcı ve eğitici fonksiyonunu çok zaman okulun kendisi ve okul arkadaşları devralıyordu. ... Bu yeni dünyanın hususiyetleri içinde başta gelen; insanın "başarı" esasına göre değerlendirilmesi, imtihan ve nota göre ödüllendirilmesiydi. Bunun günümüz sosyolojisinin teknik tabiriyle ifadesi öğrencilere bir "başarı" etiğinin, "ahlakının" aşılmasıdır.

Modernleşme sürecinin özelliklerinden biri bu değeri toplumlara artan bir hızla yerleştirmesidir. Bir sosyal fonksiyonun kimin tarafından değil de nasıl bir ürün vererek sonuçlandığına bakmak bu "başarı etiğinin" merkezini teşkil eder.

İttihat ve Terakki'nin Askeri Tıbbiye'de kurulan ilk nüvesinin ortaya çıkmasında bu gibi saikler önemli bir rol oynamıştır. Memleketin modern idare icaplarına, ihtisaslaşmanın gereklerine göre yürütülmediği bulgusu, askeri okullardan çıkan gençleri birleştiren, onlara aynı dili konuşturan bir dünya görüşüydü.

Tanzimat

TANZİMAT VE "İLMİYYE"

Elite teorisi, basitleştirilmiş şekliyle, tarih boyunca birbirini takip eden siyasi rejim ve faaliyetlerin şekillenmesinde en esaslı amilin bir "önderler" tabakası olduğunu kabul eder ve muayyen bir siyasi teşkilatlanma şeklinde husule gelen, değişiklikleri bu elite veya "önderler" grubunda meydana gelen değişimlere bağlamaya çalışır. Burada *elite* den kastedilen, bir üst

tabakadan ziyade bir cemiyetin en mühim addettiği sahalarda ehliyet kesbetmiş olan şahıslardır. Başka bir deyimle bir cemiyette mevcut mütehassıslardır.

Lybyer'in gayet basit olan bir "kullar müessesesi" teorisi yerine, Osmanlı İmparatorluğu'nda üç esaslı elite veya önder grubu olduğu faraziyesinden hareket edildiği takdirde ve Osmanlı iç siyasi tarihi bu gruplarla Padişah arasındaki muvazenenin kah bu gruplardan biri, kah padişah şahsı lehine bir durum gösterdiği şeklinde ele alındığı takdirde, ortaya gayet enteresan meseleler çıkmaktadır.

Bu üç grup şunlardır: Askeri bir elit olan Yeniçeriler, ilmi ve hukuki *elite*'i teşkil eden Ulema (İlmiye sınıfı) ve padişahla temasta olan idareciler kütlesi. Bu üç unsurun (ve padişahın) siyasi iktidarı aralarında ne şekilde paylaştıkları muvacehesinde bir Osmanlı tarihi görüşü mümkün olduğu gibi, böyle bir metodun kullanılması ile şimdiye kadar karanlık kalmış birçok noktaları aydınlatacağı muhakkaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda İlmiye sınıfı şüphesiz ki cemiyet esasını teşkil eden mukaddes Kanun'un (Kuran'ın) ve diğer İslami ilimlerin koruyucusu olarak pek parlak bir mevki işgal ediyordu. Hammer'in, Osmanlı İmparatorluğu'nun "yegane müstakil unsuru" diye isimlendirdiği bu sınıf adaletin tecellisine yardım ettiği gibi, devlet işlerinde bazı ahlaki kıstasların da muhafaza edilmesine delalet ediyordu.

ALİ PAŞA VE HÜRRİYET

Namık Kemal, Mustafa Fazıl Paşa, Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi şahsiyetler, Osmanlı İmparatorluğu'nda mevcut rejime karşı itiraz ettikleri zaman Abdülaziz'in şahsı politikasına değil, Ali Paşa'nın politikasına itiraz ediyorlardı.

Şikago Üniversitesi profesörlerinden Harold Lasswell... bu gibi otoriter tiplerin müşterek vasıflarını ... Lasswell'e göre bu gibi şahsiyetlerin ortaya çıkmasında en mühim unsurlardan biri bu şahısların bir "güvensizlik" hissi ile meşbu olmalarıdır. Şahsiyetin en derin tabakalarında, bu güvensizlik, şahsın kendine karşı güvensizlik olarak ortaya çıkar. ... Ferdin kendine karşı güvensizliği daha sonra başkalarına karşı gösterilen bir güvensizlik şeklinde tecelli eder ve emniyetsizlik duygusu, umumiyetle, insanların tabiatıyla kötü olduklarına inanmak kisvesine bürünür.

Otoriter şahsiyete göre hürriyet insanların "kolayca istismar edebilecekleri" bir mefhumdur ve bundan dolayı son derece tehlikeli bir fikirdir (Harold Lasswell, Power and Personality, 1948).

YENİ OSMANLILARIN HAKİKİ HÜVİYETİ

Yeni Osmanlılar veya Genç Osmanlılar Sultan Abdülaziz devrinde ilk defa olarak Türkiye'de nispeten teşkilatlı bir siyasi fırka teşkil etmiş olan şahıslardır. Burada *fırka* kelimesinin kullanılışı kastidir, zira o devirde henüz bir partiden bahsetmeye imkan yoktur.

Grubun şöhret kazanmasına yardım etmiş olan en mühim millet arasında Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi idealist şahsiyetlerin partinin kurucuları arasında bulunmuş olmalarını zikretmek lazımdır.

Yeni Osmanlıların asıl hedef tuttıkları istibdadın Ali Paşa'nın istibdadı oluşudur. Bu buluş bizde ilk anda bir sürpriz tesiri yaratabilir. Zira ilk mektepten beri duymaya alışık olduğumuz tez, Ali Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'na geniş hizmetleri dokunmuş bir şahsiyet olduğudur. ... Aslında Abdülaziz, Fuat ve Ali Paşaların hemen hemen esiridir denebilir. ... Reşit Paşa zamanında yapılan idari değişiklikler kendi sadrazamlığı devrinde bile yeni "yüksek memur" tabakası yaratmıştı. ... Batı'nın idari tekniklerine olan vukufu sayesinde İmparatorluktaki bütün mühim devlet işlerinin kontrolü yavaş yavaş bu yeni memur tabakasının eline geçmekte idi. Bu yeni "üst tabaka"nın hususiyetlerinden bir tanesi de kendini beğenmişliği ve memleketi idareye yalnız kendini ehil görmesi idi. Daha Reşit Paşa zamanında, sadrazam, İngiliz Hariciye Nazırı ile yaptığı bir mülakatta II. Mahmud'un şahsına bir hayli yüksekte baktığını ve Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana getirilen yenilikleri tamamiyle kendisine mal edip padişahı bu yeniliklerin tatbiki için kullanılacak bir aletten ibaret saydığını gösteren kelimeler sarf etmişti.

Başka bir ifade ile Reşit Paşa'nın ıslahatı sayesinde devlet idaresindeki şahsiliğin unsuru yavaş yavaş kaybolmaya yüz tutuyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda idarenin sınır merkezinde mühim bir yer işgal etmiş, hünkarın emrinde bulunan kapıkulları müessesesi ortadan kalkıyor, hükümdarın devlet işlerinin görülmesindeki rolü gittikçe azalıyor, yerini gayri şahsi bir bürokrasi alıyordu.

Namık Kemal'in ve Ziya Paşa'nın yazdıkları makalelerin bir çoğunda Osmanlı İmparatorluğu'ndan yekpare bir Avrupalı medeni kanun yerleştirme gayretlerine karşı cephe aldıkları bir hakikattir. Fakat Avrupa'nın "A"sından habersiz olan birtakım zevatin sırf taklit zihniyetiyle Tanzimat'ın ilk senelerinde Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana getirdikleri ucubelerin karşısında belki de Namık Kemal'in daha çok ehemmiyet veren Avrupalılaşmasına hak vermek icap eder.

Namık Kemal'in ailesi Osmanlı Devleti'ne asırlar boyunca hizmeti dokunmuş olan bir aile idi ve Namık Kemal de ailesinin şanlı tarihine son derece ehemmiyet veren bir insandı. ... Tanzimat devrinde Kemal'in ailesinin durumu değişmiş, yenilik taraftarları çıkaramadığı için devlet hizmetinin ön saflarından çıkmıştı. ... Namık Kemal'in babasının bir hayli para sıkıntısı çektiğini biliyoruz. Kemal'in, ailesinin düşmüş olduğu durumu Tanzimat'ın beraberinde getirmiş olduğu sosyal değişikliklere yüklemiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Kuleli Vakası

1859 yılında cereyan etmiş bulunan Kuleli Vakası, Çerkez Hüseyin Paşa, Cafer Dem Paşa gibi askerlerin ve Şeyh Ahmet gibi ulema mensuplarının iştirakiyle, Sultan Abdülmecid'i tahttan indirmek için girişilmiş bir harekettir. Hadiseyi tertipleyenler emellerine muvaffak olamadan yakalanmışlar ve muhtelif cezalara çarptırılmışlardır.

Şeyh Ahmet, Kemal'den önce Kemal'in müdafaa ettiği fikirlerin öncülüğünü yapmıştı.

Asıl şayanı dikkat olan taraf Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezîyetçi hareketler II. Mahmud zamanında tam bir muvaffakiyetle neticelenmişti. Padişahın otoritesinin dağıtılması bakımından en tehlikeli unsur olan Yeniçeriler ortadan kaldırılmış, hükümdar, memleketin her köşesine devlet otoritesini yaymakta oldukça muvaffak olmuştu. Ulemanın kuvveti, kaza sisteminin yavaş yavaş inhisarlarından çıkması ve yeni mahkemelerin kurulmasıyla azalmıştı. ... İşte Kuleli Vakası, devletin fazla ağır basmaya başlayan merkezi otoritesine karşı yönelmiş olması bakımından ne İngiliz ihtilalinden ve ne de Fransız ihtilalinden farklıdır. ... Fransız ihtilali "sol"a yönelmiş bir hareketti. Kuleli Vakası ise irticai mahiyette, başka bir tabirle "sağa" yönelik bir hareketti, ancak iki hadise devletin gelişme vetiresinde aynı "kademe"de husule gelmiş ve aynı sebeplerle ortaya çıkmış hareketlerdir.